

Ar saugu siekti teisingumo?

Poveikis nukentėjusiems nuo prekybos žmonėmis

MAŽVYDAS KARALIUS

DĖMESIO!

VISAŲ PARĄ veikia KOPŽI centro SOS numeris
+370-679-61617,

kuriuo konsultuojame ir informuojame nukentėjusius nuo įvairių prekybos žmonėmis formų, prostitucijos, seksualinės prievartos, pabėgusius nepilnamečius.

Šiuo numeriu skambinti mums kviečiame ir šeimų narius, bet kokių tarnybų atstovus, įtariančius apie galimą išnaudojimo, smurto ar apgavystės atvejį.

Mūsų specialistų komanda – socialinė darbuotoja, psichologė ir teisininkas – pasiruošę padėti tiek Lietuvoje, tiek už jos ribų.

MAŽVYDAS KARALIUS

Ar
saugu siekti
teisingumo?

Poveikis nukentėjusiems nuo prekybos žmonėmis

MAŽVYDAS KARALIUS

Ar
saugu siekti
teisingumo?

Poveikis nukentėjusiems nuo prekybos žmonėmis

2020

Nuotraukų autoriai *V. Balkūnas* ir *T. W. Christiansen*

© VšĮ Kovos su prekyba žmonėmis ir išnaudojimu centras, 2020

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama
Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos
Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

ISBN 978-609-474-205-7

„Kiekviena pastanga įveikti modernią vergovę nustūmė ją tik dar toliau į visuomenės pakraščius, tačiau nesugebėjo jos visiškai pažaboti nė vienoje valstybėje, ar tuo labiau pasaulyje. Taip yra dėl to, kad vergovė vystosi greičiau negu priemonės, skirtos jai įveikti. Mums reikalingi inovatyvūs ir ilgalaikiai veiksmai, kuriais būtų siekiama įgalinti pažeidžiamus vergovei asmenis ir taip reikšmingai mažinti jos mastus“¹

¹ McQuade, Aidan. 2019. Labour Trafficking. *The SAGE Handbook of Human Trafficking and Modern Day Slavery*. Bryson Clark, Jennifer; Poucki, Sasha (sud.). London: SAGE Publications;

TURINYS

Įvadas	9
1. Kova su prekyba žmonėmis tarptautiniuose dokumentuose	15
2. Nacionalinis kovos su prekyba žmonėmis politikos kontekstas	23
3. Pagrindiniai prekybos žmonėmis, verbavimo ir išnaudojimo bruožai	31
3.1. Pagalbos aukoms sistema Lietuvoje	37
3.2. Apsaugos aukoms sistema Lietuvoje	39
4. Tyrimo metodologija	47
4.1. Tyrimo metodai, tyrimo instrumentai ir duomenų analizė	47
4.2. Tyrimo dalyviai ir jų atranka	48
4.3. Tyrimo etika	52
5. Rezultatų analizė	55
5.1. Poveikis prekybos žmonėmis atvejais	55
5.2. Baudžiamieji poveikio aspektai	63
5.3. Poveikio raiška ir formos	66
5.4. Poveikio pasekmės	72
5.5. Apsauga nuo poveikio	80
Išvados	89
Rekomendacijos	92
Literatūros sąrašas	94

ĮVADAS

Prekyba žmonėmis – tai šiuolaikinėse visuomenėse egzistuojanti modernios vergovės forma. Nors prekybos žmonėmis terminas ilgą laiką buvo saistomas su moterų išnaudojimu prostitucijai, šandien kalbama apie tokias prekybos žmonėmis formas kaip vergiškas darbas, žmonių išnaudojimas nusikaltimų vykdymui ir elgetavimui, fiktyvi-išnaudojanti santuoka, prekyba organais ir kt. Nusikaltėlių įgyjamos pajamos iš prekybos žmonėmis siekia milijardus eurų kasmet. Į prekeivių žmonėmis tinklus patenka vyrai, moterys ir vaikai. Šio reiškinio atsiradimą įgalina tarptautiniu mastu egzistuojanti paklausa ir prekeivių žmonėmis noras greitai praturtėti. Kultūrinė ir socialinė aplinka sudaro sąlygas nusikaltėliams pasinaudoti dalies visuomenės segmento visokeriopu – socialiniu, ekonominiu, psichologiniu – pažeidžiamumu.

Išgyvenus perėjimą nuo industrinės prie paslaugų ekonomikos, Lietuvoje įsivyravo tokios problemos kaip visuomenės skurdas, socialinė atskirtis, įvairialypė diskriminacija, išryškėjo lyčių nelygybė. Pasak Statistikos departamento, beveik kas ketvirtas žmogus Lietuvoje gyvena žemiau skurdo ribos. Šie rodikliai kaimiškose vietovėse ir regionuose yra dar didesni¹. Bendro socialinio nesaugumo fone ryški pažeidžiamų asmenų gėdinimo tendencija, kada sisteminės visuomenės problemos yra nurašomos kaip asmeninis negebėjimas prisitaikyti prie rinkos ekonomikos dėsnių. Dėl to nemažai jų yra kaltinami tingumu ar patiklumu, vaizduojami kaip „išlaikytiniai“ ir galiausiai nurašomi kaip niekam nereikalingi.

¹ Lietuvos gyventojų pajamos ir gyvenimo sąlygos (2019 m. leidimas). Skurdo rizikos lygis [interaktyvus]. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas, 2019 [žiūrėta 2020-01-02]. <<https://osp.stat.gov.lt/lietuvos-gyventoju-pajamos-ir-gyvenimo-salygos/lietuvos-gyventoju-pajamos-ir-gyvenimo-salygos-2019/lietuvos-gyventoju-pajamos-ir-gyvenimo-salygos/lietuvos-gyventoju-pajamos-ir-gyvenimo-salygos-2019/skurdo-rizika/skurdo-rizikos-lygis-po-socialiniu-ismoku>>;

Prekybą žmonėmis patyrę ir nuo jos nukentėję asmenys – visokeriopai pažeidžiami mūsų visuomenės nariai. Dažniausiai jie turi gyvenimo skurdo, nedarbo arba prastai apmokamo darbo sąlygomis patirtį, yra patyrę fizinę, psichologinę ar seksualinę prievartą šeimoje, stokoja kokybiškų, nesmurtinių socialinių ryšių, turi gyvenimo globos įstaigose patirtį. Nemaža dalis nusikaltimo aukų turi psichikos sveikatos iššūkių ir/ar intelekto sutrikimų. Reikšminga dalis nukentėjusiųjų yra kilę iš kaimiškų vietovių. Tarp pagrindinių tikslo šalių, į kurias išvežami lietuviai, yra Jungtinė Karalystė, Airija, Prancūzija, Švedija, Vokietija ir kt., dalis išnaudojimo atvejų fiksuojama ir Lietuvoje². Nors Lietuva ilgą laiką buvo apibūdinama kaip aukų kilmės ir tranzito šalis, praktika rodo, kad tikslo šalimi ji tapo Turkijos³, Čekijos⁴, Ukrainos⁵, Nepalo⁶ ir kt. piliečiams.

Dėl prekybos žmonėmis Lietuvoje kasmet pradkami nuo kelio-likos iki keliasdešimties ikiteisminių tyrimų: 2018 m. šis skaičius siekė

² Situacija kovos su prekyba žmonėmis srityje Lietuvoje. 2018 metai [interaktyvus]. Vidaus reikalų ministerija, 2019 [žiūrėta 2019–10–04]. <https://vrm.lrv.lt/uploads/vrm/documents/files/LT_versija/Viesasis_saugumas/Prekyba_zmonemis/nacionalinio%20pranesejo%20ataskaita_2019%2B%2B.pdf>;

³ Šileikė, Edita. Kauno stadioną statantys turkai toliau protestuoja: paskelbė bado akciją. Kauno.diena.lt [interaktyvus], 2019 gruodžio 31 d. [žiūrėta 2019–12–31] <<https://kauno.diena.lt/naujienos/kaunas/miesto-pulsas/kauno-stadiona-statantys-turkai-toliau-protestuoja-paskelbe-bado-akcija-946204>>;

⁴ Šantaraitė, Eglė. Naujos detalės Šventosios atrakcionų istorijoje: įtariamasis pateikė savo versiją. TV3.lt [interaktyvus], 2019 rugpjūčio 26 d. [žiūrėta 2019–09–30] <<https://www.tv3.lt/naujiena/lietuva/1010589/naujos-detales-sventosios-atrakcionu-istorijoje-itariamasis-pateike-savo-versija>>;

⁵ Grižibauskienė, Eugenija. Lietuvoje dirbantys ukrainiečiai prabilo apie vergovę. Lrytas.lt [interaktyvus], 2018 sausio 30 d. [žiūrėta 2019–09–30] <<https://www.lrytas.lt/verslas/rinkos-pulsas/2018/01/30/news/lietuvoje-dirbantys-ukrainieciai-prabilo-apie-vergove-4453029/>>;

⁶ Jokūbaitis, Marius. Darbininkai iš Nepalo tik Lietuvoje sužinojo, kas yra vergovė. 15min.lt [interaktyvus], 2017 rugpjūčio 30 d. [žiūrėta 2019–09–30] <<https://www.15min.lt/verslas/naujiena/finansai/darbininkai-is-nepalo-tik-lietuvoje-suzinojo-kas-yra-vergove-662-846260>>;

14, 2017 – 35, 2016 – 29, 2015 – 27, 2014 – 24⁷ 8. Dalis tyrimų yra nutraukiami arba perkvalifikuojami, todėl teismą pasiekia mažesnė jų dalis. Vidaus reikalų ministerijos duomenimis, 2018 m. nukentėjusiųjų skaičius siekė 44 (34 moterys, 9 vyrai ir 1 vaikas), o nuteistų – 48 (35 vyrai ir 13 moterų). 2017 nukentėjusiais oficialiai pripažinti 60 (31 vyras, 21 moteris, 8 vaikai), nuteisti – 20 asmenų (18 vyrų ir 2 moterys).

Nevyriausybinių organizacijų skaičiuoja, kad kasmet pagalbą suteikia bent keliems šimtams asmenų, galėjusių tapti prekybos žmonėmis aukomis⁹. Remiantis prieinama NVO statistika, 2018 m. Kovos su prekyba žmonėmis ir išnaudojimu centras (KOPŽI) nurodė, jog pagalbą suteikė 190 prekybos žmonėmis aukų¹⁰, Vilniaus Arkivyskupijos Caritas – 100¹¹, Klaipėdos socialinės ir psichologinės pagalbos centras – 16¹², Vyrų krizių centras – 29¹³.

⁷ Situacija kovos su prekyba žmonėmis srityje Lietuvoje. 2018 metai [interaktyvus], *supra note 3*;

⁸ Situacija kovos su prekyba žmonėmis srityje Lietuvoje. 2017 metai [interaktyvus]. Vidaus reikalų ministerija, 2018 [žiūrėta 2019-10-04] <[https://vrm.lrv.lt/uploads/vrm/documents/files/LT_versija/Viesasis_saugumas/Prekyba_zmonemis/ Apzvalga%20uz%202017%20metus.pdf](https://vrm.lrv.lt/uploads/vrm/documents/files/LT_versija/Viesasis_saugumas/Prekyba_zmonemis/Apzvalga%20uz%202017%20metus.pdf)>;

⁹ Pagal LR įstatymus, nukentėjusiojo ir aukos sąvokos reiškia skirtingus dalykus. Nukentėjusiojo statusas asmeniui yra suteikiamas tik ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro nutarimu ar teismo nutartimi (BPK 28 str.), o prekybos žmonėmis auka – tai „fizinis asmuo, kurio atžvilgiu buvo padaryta prekybos žmonėmis nusikalstama veika, neatsižvelgiant į šio asmens norą būti pripažintam nukentėjusiuoju ar tokio pripažinimo momentą“ (*supra note 47*). Šiame tyrime nukentėjusiojo ir aukos sąvokos naudojamos atsižvelgiant į aptariamą kontekstą;

¹⁰ Duomenys paskelbti Kovos su prekyba žmonėmis ir išnaudojimu Facebook paskyroje 2019 gegužės 28 d. <<https://www.facebook.com/121723955215584/photos/a.121942641860382/361607927893851/?type=3&theater>>;

¹¹ Į šį skaičių įeina ir asmenys, nukentėję nuo smurto ir kitų sunkių nusikaltimų (pp. 13). Vilniaus arkivyskupijos Caritas, 2018 metų ataskaita [interaktyvus]. Vilniaus arkivyskupijos Caritas, 2019 [žiūrėta 2019-11-05] <<https://vilnius.caritas.lt/wp-content/uploads/2019/06/VA-Caritas-ataskaita-2018.pdf>>;

¹² VšĮ Klaipėdos socialinės ir psichologinės pagalbos centro metinė veiklos ataskaita 2018 [interaktyvus]. Klaipėdos socialinės ir psichologinės pagalbos centras, 2019 [žiūrėta 2019-11-06] <<https://www.moteriai.lt/wp-content/uploads/2019/06/METIN%C4%96-ATASKAITA.pdf>>;

¹³ Duomenys viešai neprieinami;

Tačiau šie skaičiai vargiai parodo Lietuvoje vyraujančią modernios vergovės mastą. Pavyzdžiui, modernios vergovės indekso 2014 m. duomenimis, vergovėje atsidūrusių asmenų skaičius šalyje siekė 10,6 tūkst.¹⁴ Per ketverius metus šis rodiklis augo, ir 2018 m. duomenys rodo, kad Lietuvoje modernioje vergovėje iš viso atsidūrę 17 tūkst. žmonių¹⁵. Tai – didžiausias skaičius tarp Baltijos valstybių (Latvijoje – 8 tūkst., Estijoje – 5 tūkst.)¹⁶. Todėl galima teigti, kad Lietuvoje į institucijų ir pagalbos tarnybų akiratį papuola tik nedidelė aukų dalis. Prekyba žmonėmis – tai latentinio pobūdžio nusikaltimas, apie kurio paplitimą ir formas visuomenėje žinoma per mažai. Be to, prekeiviai žmonėmis nuolat ieško naujų išnaudojimo būdų, įstatyminių spragų, ir, be kita ko, visiškai pasinaudoja nepakankamu visuomenės narių informuotumu.

Ne visais atvejais asmenys, nukentėję nuo prekybos žmonėmis, yra suinteresuoti teisinėmis priemonėmis siekti teisingumo ir drąsiai kalbėti apie savo patirtis. Apie darbinį, seksualinį ar kitokį išnaudojimą gali nesužinoti ir patys artimiausi jiems asmenys. Prie to prisideda išgyvenama trauma, asmeninės gėdos, kaltės ir baimės jausmai. Be to, aukoms, kaip ir didelei visuomenės daliai, trūksta informacijos tiek apie patį nusikaltimą, tiek apie prieinamas pagalbos ir apsaugos galimybes. Dar daugiau – neretai nusikaltėliai įtikina prekybos žmonėmis aukas, kad jos pačios yra nusikaltimo bendrininkai. Nusikaltimo organizatoriai stengiasi parodyti, kad turi pažinčių teisėsaugoje, taigi, net neverta ieškoti pagalbos. Šios kompleksinės priežastys sudaro sunkiai peržengiamą barjerą ir neleidžia

¹⁴ Walk Free Foundation. The Global Slavery Index 2014 [interaktyvus]. Walk Free Foundation, 2014 [žiūrėta 2020-02-02] < https://reporterbrasil.org.br/wp-content/uploads/2014/11/GlobalSlavery_2014_LR-FINAL.pdf>;

¹⁵ Walk Free Foundation. The Global Slavery Index 2018 [interaktyvus]. Walk Free Foundation, 2018 [žiūrėta 2020-02-10] < <https://www.globallslaveryindex.org/2018/data/maps/#prevalence>>;

¹⁶ Modernios vergovės indekso skaičiavimo metodologiją žr.: <https://www.globallslaveryindex.org/2018/methodology/overview/>. Nors indeksas leidžia pažvelgti į Lietuvos situaciją kitų šalių kontekste, indekso skaičiavimo metodologija yra kritikuojama, žr.: <https://www.opendemocracy.net/en/beyond-trafficking-and-slavery/403-million-slaves-four-reasons-to-question-new-global-estimates-of-modern/>;

teisėsaugai identifikuoti nusikaltimo ir jo aukų, o nevyriausybinėms organizacijoms – teikti kokybišką pagalbą. Dėl to prekyba žmonėmis neretai apibūdinama kaip „nusikaltimas be aukų“.

Net ir tada, kai, padedami nevyriausybinių organizacijų, nukentėjusieji išdrįsta ginti savo pažeistas žmogaus teises teisinėmis priemonėmis, nusikaltėlių interesas sumažinti arba visiškai išvengti gresiančios baudžiamosios atsakomybės nedingsta. Įvairiomis psichologinėmis ir smurtinėmis priemonėmis nusikalstamas pasaulis bando paveikti nukentėjusiuosius tada, kai šie žengia pirmuosius žingsnius bandydami išsilaisvinti iš jo įtakos. Siekiant aprėpti platų spektrą šių smurtinio pobūdžio priemonių, studijoje buvo nuspręsta apsistoti ties *poveikio* terminu. Poveikis šioje studijoje suprantamas kaip tikslingi įtariamųjų veiksmai, daromi turint vieną konkretų tikslą – maksimizuoti su teisėsauga bendradarbiaujančių nukentėjusiųjų baimės ir priklausomybės jausmus ir minimizuoti (arba visiškai išvengti) įtariamiesiems gresiančią baudžiamąją atsakomybę už galimai padarytus nusikaltimus.

Kaip jau minėta, prekybą žmonėmis patyrusieji neretai yra dvejopai pažeidžiami – tiek dėl sukauptos gyvenimiškos patirties, tiek dėl tapimo nusikaltimo aukomis. Dėl to jiems iškyla grėsmė nukentėti ir nuo poveikio. Šis, savo ruožtu, turi bent keletą pasekmių. Poveikis daro neigiamą įtaką kasdieniam žmogaus gyvenimui ir kelia realią grėsmę jo saugumui, trukdo sėkmingai (re)integruotis į bendruomenę, išvengti nusikaltėlių įtakos. Tačiau kartu poveikis trukdo kokybiškam teisėsaugos ir nukentėjusiųjų bendradarbiavimui. Jis trukdo įsitraukti į baudžiamąjį procesą bei suteikti teisėsaugai išsamius parodymus. Šnekant plačiau, poveikis didina atskirtį tarp nevyriausybinių organizacijų atstovų, nukentėjusiųjų ir teisėsaugos bei apskritai mažina pasitikėjimą vieni kitais.

Šios studijos tikslas pirmiausia yra informuoti prekybos žmonėmis politiką formuojančius ir ją įgyvendinančius asmenis apie poveikį, siekti didinti jų ir plačiosios visuomenės supratimą apie jo raiškos formas ir potencialias pasekmes. Tikimasi, jog ši studija taps paskata skirtingoms žinyboms įsitraukti į prasmingą diskusiją ir tobulinti kovos su prekyba žmonėmis ir išnaudojimu šalyje modelį ir, ypač, aukų apsaugos sistemą Lietuvoje.

I. KOVA SU PREKYBA ŽMONĖMIS TARPTAUTINIUOSE DOKUMENTUOSE

Prekybą žmonėmis kaip šiuolaikinės vergovės formą tarptautiniuose dokumentuose siekta apibrėžti jau gana seniai. Skirtinguose tarptautiniuose susitarimuose ši nusikalstama veika minima kaip individo orumo pažeminimas bei šiurkštus žmogaus teisių ir laisvių pažeidimas. Kadangi šio tyrimo tikslas yra apžvelgti aukų ir nukentėjusiųjų (liudytojų) apsaugą¹⁷, todėl bus aptariami tik pamatiniai dokumentai bei esminiai jų akcentai.

Pirmiausia paminėtina 1948 m. Jungtinių Tautų (JT) Visuotinė žmogaus teisių deklaracija¹⁸, pokarinėje suirutėje įtvirtinusi universalius žmogaus teisių principus ir jų apsaugą. Deklaracijoje pabrėžiama, jog skelbiamomis teisėmis ir laisvėmis gali naudotis kiekvienas asmuo nepriklausomai nuo savo rasės, odos spalvos, lyties, kalbos, religijos, politinių ar kitokių įsitikinimų, nacionalinės ar socialinės kilmės, turtinės, gimimo ar kitokios padėties. Visų formų vergija susitarime apibrėžiama kaip kėsinimasis į fundamentalią vertybę – laisvę. Todėl deklaracijos 4 straipsnyje nurodoma, kad „Niekas negali būti laikomas vergijoje ar nelaisvas; visų formų vergija ir prekyba vergais yra draudžiama.“, o 5-ajame, jog „Niekas negali būti kankinamas arba patirti žiaurų, nežmonišką ar žeminantį jo orumą elgesį arba būti taip baudžiamas.“ Panašią poziciją dėl draudimo kankinti, laikyti vergijoje ar elgtis su asmeniu nežmoniškai atkartoją ir kiti regioniniai susitarimai – 1950 m. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija¹⁹ ir 1966 m. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių

¹⁷ *Supra note 10*;

¹⁸ Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. Valstybės žinios. 2006, Nr. 68-2497;

¹⁹ Europos Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. Valstybės žinios. 1995, Nr. 40-987;

paktas²⁰. Moderni vergovė iki šiol yra suprantama kaip pamatinių žmogaus teisių pažeidimas.

Pastanga konkretizuoti prekybos žmonėmis formas tapo 1949 m. JT Konvencija dėl kovos su žmonių prekyba ir trečiųjų asmenų išnaudojimu prostitucijos tikslams²¹. Joje didžiausias dėmesys skiriamas žmonių prekybos prostitucijos tikslais užkardymui, net jei ir buvo gautas asmens sutikimas. Kriminalizuotos tokios veikos kaip viešnamių išlaikymas arba jų valdymas, dalyvavimas finansuojant viešnamius, patalpų šiam tikslui nuoma arba dalyvavimas rengiantis tokiai veiklai. Taip pat ypač svarbiu sisteminę moterų ir merginų diskriminaciją politiniame ir visuomeniniame gyvenime pripažinusiu dokumentu tapo 1979 m. JT konvencija dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims²². 6 straipsnyje konvenciją ratifikavusios valstybės įpareigojamos imtis „visų reikiamų priemonių, įskaitant teises, kad būtų nutraukta visų rūšių prekyba moterimis ir moterų prostitucijos panaudojimas.“

Paminėtinos ir Tarptautinės darbo organizacijos (angl. *International Labour Organization*) 1930 m. Konvencija dėl priverstinio ir privalomojo darbo (Konvencija Nr. 29)²³ ir 1957 m. Konvencija dėl priverstinio darbo panaikinimo (Konvencija Nr. 105)²⁴ ir kt. Konvencijoje Nr. 29 „priverstinis ar privalomasis darbas“ reiškia bet kokią darbą ar tarnybą, kurių buvo išreikalauta prievarta, grasinant nuobauda ir kurių asmuo nesutiko atlikti sava valia“.

Poreikis sustabdyti įvairių fizinį ar psichologinį smurtą, įžeidimus ar piktnaudžiavimą, nepriežiūrą ar nerūpestingą, grubų elgesį

²⁰ Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas. Valstybės žinios. 2002, Nr. 77-3288;

²¹ Jungtinių Tautų Konvencija dėl kovos su žmonių prekyba ir trečiųjų asmenų išnaudojimu prostitucijos tikslams;

²² Jungtinių Tautų konvencija dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims. Valstybės žinios, 1996-03-08, Nr. 21-549;

²³ Tarptautinės darbo organizacijos Konvencija Nr. 29 Dėl priverstinio ar privalomojo darbo. Valstybės žinios, 1996-03-22, Nr. 27-648;

²⁴ Tarptautinės darbo organizacijos Konvencija Nr. 105 Dėl priverstinio darbo panaikinimo. Valstybės žinios, 1996-03-27, Nr. 28-676;

prieš vaikus, taip pat ir seksualinį vaikų išnaudojimą, detalizuojamas 1989 m. JT Vaiko teisių konvencijoje²⁵, taip pat – Konvencijos fakultatyviniame protokole dėl vaikų pardavimo, vaikų prostitucijos ir vaikų pornografijos²⁶. Vaiku laikomas „<...> kiekvienas žmogus, neturintis 18-os metų <...>.“ Visos konvencijoje išdėstytos teisės, nepriklausomai nuo vaiko, jo tėvų arba teisėtų globėjų rasės, odos spalvos, lyties, kalbos, religijos, politinių ar kitokių pažiūrų, tautybės, etninės ar socialinės kilmės, turto, sveikatos, luomo ar kokių nors kitų aplinkybių, turi būti garantuojamos kiekvienam vaikui. Kitu svarbiu šio amžiaus dokumentu siekiant vaikų seksualinio išnaudojimo ir prievartos prieš juos užkardymo laikytina 2007 m. Europos Tarybos konvencija dėl vaikų apsaugos nuo seksualinio išnaudojimo ir seksualinės prievartos prieš juos (Lansarotės konvencija)²⁷, kurioje baudžiamoji atsakomybė numatoma už seksualinę vaikų prievartą (18 straipsnis), vaikų įtraukimą į prostituciją arba pornografiją arba pelnymąsi iš jų (19–21 straipsniai)

Priverstinis vaikų darbas ir vaikų įtraukimas į darbą vergiškomis sąlygomis uždraustas 1999 m. Tarptautinės darbo organizacijos Konvencijoje dėl nepriimtino vaikų darbo uždraudimo ir neatidėliotinų veiksmų tokiam darbui panaikinti (Konvencija Nr. 182)²⁸. Be jau minėto vaikų išnaudojimo prostitucijai ir pornografijai, valstybės įpareigojamos panaikinti „nepriimtina vaikų darbą“, reiškiantį visas vergijos formas arba į vergiją panašią veiklą, pavyzdžiui, vaikų pardavimą ir prekybą jais, tarnavimą už skolas ir baudžiamą, taip pat priverstinį ar privalomą darbą, įskaitant priverstinį ar privalomą vaikų verbavimą dalyvauti ginkluotuose konfliktuose; vaikų naudojimą, įsigijimą ar

²⁵ Jungtinių Tautų Vaiko teisių Konvencija. Valstybės žinios, 1995-07-21, Nr. 60-1501;

²⁶ Jungtinių Tautų Vaiko teisių Konvencijos fakultatyvinis protokolas dėl vaikų pardavimo, vaikų prostitucijos ir vaikų pornografijos. Valstybės žinios, 2004, Nr. 108-4037;

²⁷ Europos Tarybos Konvencija dėl vaikų apsaugos nuo seksualinio išnaudojimo ir seksualinės prievartos prieš juos;

²⁸ Tarptautinės darbo organizacijos Konvencija dėl nepriimtino vaikų darbo uždraudimo ir neatidėliotinų veiksmų tokiam darbui panaikinti. Valstybės žinios, 2003-05-21, Nr. 49-2161;

siūlymą įsigyti neteisėtai veiksmai, ypač narkotikų gamybai ir prekybai jais; darbus, kurie dėl savo pobūdžio gali pakenkti vaikų sveikatai, saugumui ar moralei“ (3 straipsnis).

Visgi, kaip teigia ekspertai (Janušauskienė 2014, 17)²⁹, tarptautiniuose susitarimuose didesnis dėmesys ilgą laiką buvo skiriamas moterų ir vaikų seksualiniam išnaudojimui ir pelnymusi iš šios veiklos. Juose nenurodyti arba menkai nurodyti visi šiuolaikinei vergovei būdingi požymiai ir galimos išnaudojimo formos, mažai detalizuotos aukų apsaugos priemonės. Apie kitas prekybos žmonėmis formas – darbinį išnaudojimą, priverstinį nusikaltimų darymą ir t. t. – tarptautinėje bendruomenėje, o kartu ir Lietuvoje ilgą laiką kalbėta kukliau.

Ryžtingu žingsniu siekiant užpildyti spragas tapo 2000 m. Protokolas dėl prekybos žmonėmis, ypač moterimis ir vaikais, prevencijos, sustabdymo bei baudimo už vertinamą ją, papildantis JT Konvenciją prieš tarptautinį organizuotą nusikalstamumą (Palermo protokolas)³⁰. Šis dokumentas reikalauja detalesnio aptarimo, nes yra svarbus bent dėl keleto priežasčių. Protokole prekyba žmonėmis aiškinama kur kas plačiau nei seksualinio pobūdžio išnaudojimas ar pelnymasis iš tokios veikos. Įvardijamos ir baustinomis laikomos alternatyvios nusikaltimą klasifikuojančios veikos, tokios kaip verbavimas, gabenimas, slėpimas ar priėmimas ir kt. Prekyba žmonėmis apibrėžiama kaip:

žmonių verbavimas, pervežimas, perdavimas, slėpimas ar jų priėmimas gąsdinant, panaudojant jėgą ar kitas prievartos, grobimo, apgaulės, sukčiavimo formas, piktnaudžiaujant padėtimi ar pažeidžiamumu arba mokant ar priimant pinigų ar kitą naudą tam, kad būtų gautas kito tą žmogų kontroliuojančio asmens sutikimas siekiant išnaudoti. Išnaudojimas apima kitų asmenų išnaudojimą prostitucijos forma ir kitas seksualinio išnaudojimo formas, priverstinį darbą ar paslaugas, vergiją ar veiklą, panašią į vergiją, tarnystę ar organų pašalinimą.

²⁹ Janušauskienė, Diana. 2014. Prekyba žmonėmis priverstiniam darbui ir darbuotojų išnaudojimas užsienyje: lietuvių migrantų patirtis. Vilnius: Justitia;

³⁰ Protokolas dėl prekybos žmonėmis, ypač moterimis ir vaikais, prevencijos, sustabdymo bei baudimo už vertinamą ją, papildantis Jungtinių Tautų Konvenciją prieš tarptautinį organizuotą nusikalstamumą. Valstybės žinios. 2003-05-21, Nr. 49-2166;

Prekybos žmonėmis sudėtis Protokole atsiskleidžia per tris pagrindinius elementus: nusikalstamus veiksmus (asmenų verbavimas, pervežimas, perdavimas, slėpimas ar priėmimas), priemonės (gąsdinimas, jėgos ar kitų prievartos priemonių panaudojimas, grobimas, apgaulė, sukčiavimas ir formos, piktnaudžiavimas padėtimi ar pasinaudojimas kito pažeidžiamumu, pinigų ar kitokios naudos davimas ir gavimas) bei tikslus (kontroliuojamo asmens išnaudojimas). Taip pat yra aiškiai įvardijamas išnaudojamo asmens atleidimas nuo atsakomybės už įvykdytą nusikalstamą veiką, jei prieš jį buvo panaudotas bent vienas valios palenkimo būdas. Kitaip tariant, iš nukentėjusiojo asmens išgautas sutikimas būti išnaudojamam yra visiškai bereikšmis, jeigu jis gautas smurto, prievartos, apgaulės ar kt. būdais.

Protokolas įpareigoja valstybes vykdyti veiksmingą aukų apsaugą ir teikti joms pagalbą. Pavyzdžiui, baudžiamojo tyrimo metu turi būti saugojamas tiek aukų gyvenimo privatumas, tiek jų tapatybė, įskaitant procesinių veiksmų įslaptinimą. Valstybė turi teikti „informaciją apie atitinkamas teismo ar administracines procedūras; pagalbą atitinkamame baudžiamosios bylos prieš nusikaltėlius nagrinėjimo etape, nepažeidžiant teisių į gynybą“, taip pat fizinę, psichologinę ir socialinę prekybos žmonėmis aukų reabilitaciją, tinkamą apgyvendinimą, konsultacijas ir informaciją aukoms suprantama kalba, medicinos, psichologinę ir materialinę pagalbą, įsidarbinimo, švietimo ir mokymo galimybes, fizinę apsaugą ir galimybę gauti kompensaciją už patirtą žalą. Taikant Protokolo straipsnių nuostatas, turi būti atsižvelgiama į „aukų amžių, lytį ir ypatingas reikmes, ypač ypatingas vaikų reikmes <...>“. Šalys privalo imtis visų priemonių siekiant užkirsti kelią prekybai žmonėmis ir su ja kovoti bei apsaugoti prekybos žmonėmis aukas nuo pakartotinės viktimizacijos. Kartu pripažįstama, jog veiksminga kova su prekyba žmonėmis turėtų apimti tokių veiksmų kaip skurdo, žemo išsivystymo lygio, lygių galimybių nebuvimo visuomenėje mažinimą, nes būtent jie sudaro sąlygas asmenims tapti nusikaltimo aukomis.

Šia prasme Palermo protokolas pasiūlė išsamų ir modernų prekybos žmonėmis apibrėžimą, atskleidė jos formų įvairovę ir tapo

standartu valstybėms, atpažįstančioms šį nusikaltimą ir norinčioms suvaldyti nuolatos augantį jo mastą.

ES regione pamatiniu dokumentu kovoje su prekyba žmonėmis laikoma 2005 m. Europos Tarybos konvencija dėl veiksmų prieš prekybą žmonėmis³¹. Joje visapusiškai reglamentuojamas aukų teisinis statusas, nurodoma, jog pagalbą privalu teikti visoms prekybos žmonėmis aukoms, nekeliant sąlygos, kad auka sutiks būti liudytoja. Pagalbos ir apsaugos priemonės turi būti teikiamos atsižvelgiant į aukų lytį ir iš to kylančius skirtingus jų poreikius. Aukų identifikavimo ir apsaugos srityje įpareigojama parengti asmenis, kurie turėtų pakankamą kompetenciją nustatyti prekybos žmonėmis aukas ir joms padėti, o teisėsaugos institucijos turi jausti pareigą bendradarbiauti su pagalbą teikiančiomis tarnybomis. Pagalba aukoms šiame dokumente aptariama plačiau nei Palermo protokole, ir apima poreikį garantuoti „gyvenimo lygį, užtikrinantį jų [aukų] pragyvenimą, per tokias priemones kaip tinkamas ir saugus apgyvendinimas, psichologinė ir materialinė parama“, medicininė ir kitokia pagalba toms aukoms, kurios pačios neturi pakankamai išteklių.

Apibrėžtas ir 30 dienų „apmąstymo ir rehabilitacijos laikotarpis“ (praktikoje geriau žinomas kaip refleksijos laikotarpis) potencialioms nusikaltimo aukoms, per kurį joms turi būti suteikiama laisva galimybė apsvarstyti bendradarbiavimą su teisėsauga tiriant prekybą žmonėmis baudžiamąja prasme.

Nauja ir tai, jog siekiant Konvencijos nuostatas į nacionalinę teisę perkelti ne selektyviai, o visapusiškai, sukurtas stebėsenos mechanizmas, šalims narėms teikiantis ekspertinį vertinimą ir rekomendacijas. Juo tapo Kovos su prekyba žmonėmis ekspertų grupė (GRETA), sudaryta iš kompetentingų asmenų žmogaus teisių, pagalbos aukoms ir aukų apsaugos srityse. Skirtingai nuo kitų Lietuvos situaciją prekybos žmonėmis lauke vertinančių subjektų, GRETA bendrauja ne tik su kovos su prekyba žmonėmis politiką šalyje koordinuojančia institucija

³¹ Europos Tarybos konvencija dėl veiksmų prieš prekybą žmonėmis. Valstybės žinios. 2012, Nr. 96-4916;

(Lietuvos atveju, Vidaus reikalų ministerija), bet ir su pagalba aukoms teikiančiomis nevyriausybinėmis organizacijomis (NVO), siekdama situaciją įvertinti visapusiškai.

Šio tyrimo rėmuose svarbu paminėti, jog Konvencijos 28 straipsnis „Aukų, liudytojų ir su teisminėmis institucijomis bendradarbiaujančių asmenų apsauga“ apibrėžia nukentėjusiųjų ir įtariamųjų santykius vykstant baudžiamajam procesui. Pasak Konvencijos, turi būti imama si visų priemonių apsaugant aukas nuo galimo keršto ir bauginimo, visų pirma, vykstant ikiteisminiam tyrimui ir po jo, bei patraukiant nusikaltėlius baudžiamojon atsakomybėn. Formaliai nustatytoms aukoms ir liudytojams privalo būti prieinama įvairaus pobūdžio apsauga, be kita ko, ir fizinė apsauga, tokia kaip (laikinas) gyvenamos vietos pakeitimas, tapatybės pakeitimas ir pagalba gaunant darbą³².

Taigi, savotiškuose mainuose su pareigūnais dalyvaujantys prekybos žmonėmis nukentėjusieji ir liudytojai, teisėsaugos institucijoms teikiantys parodymus ir dalyvaujantys teismuose, viso baudžiamojo tyrimo metu – nuo pirmo kontakto su kompetentinga institucija – turėtų būti užtikrinti dėl savo saugumo ir gerovės. Realiai veikiantis tokios apsaugos strategijos buvimas turėtų padėti išvengti antrinės ir pakartotinės viktimizacijos ir skatinti jų ir kitų nukentėjusiųjų pasitikėjimą ir bendradarbiavimą su teisėsauga.

Šalia Palermo protokolo ir ET Konvencijos dėl veiksmų prieš prekybą žmonėmis, svarbu paminėti 2011 m. Europos Parlamento ir Tarybos direktyvą dėl prekybos žmonėmis prevencijos, kovos su ja ir aukų apsaugos, pakeičiantį Tarybos pamatinį sprendimą 2002/629/TVR (Direktyva 2011/36/ES)³³. Tai naujausias supranacionalinis teisės aktas, reglamentuojantis prekybą žmonėmis, ir pateikiantis iki šiol plačiausią modernios vergovės nusikaltimo apibrėžimą. Prekybos žmonėmis formų spektras dokumente buvo papildytas tokiomis naujomis išnaudojimo formomis

³² Europos Tarybos konvencija dėl veiksmų prieš prekybą žmonėmis, *supra note* 31;

³³ Europos Parlamento ir Tarybos 2011 m. balandžio 5 d. Direktyva 2011/36/ES dėl prekybos žmonėmis prevencijos, kovos su ja ir aukų apsaugos, pakeičianti Tarybos pamatinį sprendimą 2002/629/TVR;

kaip priverstinis elgetavimas, išnaudojimas nusikalstamoms veikoms daryti (kišenvagiavimas, vagiliavimas iš parduotuvių, prekyba narkotikais ar kt.), neteisėtas įsivaikinimas ir priverstinė santuoka. Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse (LR BK) galioja būtent šios Direktyvos pagrindu suformuluotas prekybos žmonėmis apibrėžimas.

Direktyva iš esmės atkartojo iki tol teisės aktuose jau minėtus dalykus: specifinį poreikį nuo prekybos žmonėmis saugoti moteris ir vaikus, aukos „sutikimo“ būti išnaudojamai nereikšmingumą, jei šis išgautas palenkiant asmens valią, tarpinstitucinio bendradarbiavimo poreikį tiek identifikuojant, tiek nukreipiant aukas į pagalbos tarnybas, tiek užsiimant kokybiškesne prevencija. Direktyva papildyta įpareigojimu teikti poreikius atitinkančią pagalbą žmonėms, turintiems psichikos sveikatos iššūkių, taip pat nėščiosioms, smarkiai nukentėjusiems nuo fizinio, seksualinio smurto asmenims.

Pozityviu poslinkiu laikytina Direktyvos 2 straipsnyje išskiriama asmens pažeidžiamumo sąvoka. Pažeidžiamumas apibrėžiamas kaip „padėtis, kai atitinkamas asmuo neturi tikro arba priimtino pasirinkimo, kaip tik pasiduoti prievartai.“ Asmens pažeidžiamumas apima ne tik socio-ekonominę jo padėtį, bet ir psichologinę bei fizinę jo būseną, galiausiai – įvairias vaikystės patirtis, tokias kaip fizinė ar seksualinė prievarta, smurtas šeimoje ir kt.

Kaip bus aptariama vėliau, nuo prekybos žmonėmis nukenčiantys asmenys dažniausiai turi keletą pažeidžiamumo požymių. Kaip tik dėl šios priežasties jie ir tampa prekeivių žmonėmis taikiniu, kurie tikslingai pasinaudoja pažeidžiamumu pačioje pirmoje – verbavimo nusikaltimui – stadijoje. A. Gutausko teigimu, „pasinaudojimas pažeidžiamumu – tai piktavališkas pasiūlymas žmogui, kuris dėl sunkios padėties priverstas jį priimti. <...> Pagal šį požymį prekyba žmonėmis galima pripažinti žmogaus įtraukimo išnaudojimui faktą kaip būdą ištrukti iš skurdo.“ (Gutauskas 2016, 11)⁵⁹. Svarbu suprasti ir atpažinti, kad nors pažeidžiama būklė susiklosto dar gerokai iki pirmojo kontakto su nusikaltėliais (verbavimo), būtent jie šia būkle tikslingai pasinaudoja, įtraukia aukas į nusikaltimus ir, pasinaudodami jų pažeidžiamumu, įgyja milžiniškus pelnus.

2. NACIONALINIS KOVOS SU PREKYBA ŽMONĖMIS POLITIKOS KONTEKSTAS

Lietuvoje galiojantys teisės aktai, kurie numato baudžiamąją atsakomybę fiziniams ir juridiniams asmenims dėl prekybos žmonėmis, yra BK 147 (prekyba žmonėmis), 147¹ (išnaudojimas priverstiniam darbui ar paslaugoms), 147² (naudojimas asmens priverstiniu darbu ar paslaugomis), 157 (vaiko pirkimas arba pardavimas), 307 (pelnymasis iš kito asmens prostitucijos) ir 308 (įtraukimas į prostituciją) straipsniai. Pagal LR teisės aktus, administracinė atsakomybė numatyta ne tik sekso paslaugas perkantiems, bet ir jas teikiantiems asmenims. Todėl šalia prekybos žmonėmis straipsnių, paminėtinas ir Administracinių teisės pažeidimų kodekso 182¹ straipsnis (vertimasis prostitucija ar atlyginatinis naudojimas prostitucijos paslaugomis).

Nors šiame tyrime nėra detaliai gilinamasi į LR kovos su modernia vergove politikos koordinavimą, juolab, kad tokio pobūdžio analizė jau buvo daryta kitų tyrėjų (Sirgedienė 2014)³⁴, verta bendrais bruožais nusakyti esamą situaciją. Lietuvoje už prekybos žmonėmis politikos formavimą ir įgyvendinimą yra atsakinga Vidaus reikalų ministerija. Jos pavedimu 2002–2012 m. buvo suformuotos ir įgyvendintos trys specializuotos prekybos žmonėmis prevencijos ir kontrolės programos.

Pirmoji tarpinstitucinė Prekybos žmonėmis ir prostitucijos kontrolės bei prevencijos 2002–2004 metų programa³⁵ buvo viena pirmųjų tokio pobūdžio programų Baltijos regione, kuri prekybą žmonėmis

³⁴ Sirgedienė, Reda. 2014. Kovos su prekyba žmonėmis koordinavimo problemos Lietuvos administracinėje teisėje. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas;

³⁵ Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2002 m. sausio 17 d. nutarimas Nr. 62 „Dėl Prekybos žmonėmis ir prostitucijos kontrolės bei prevencijos 2002–2004 metų programos“. Valstybės žinios. 2002, Nr. 6-231;

daugiausiai saistė su moterų ir mergaičių įtraukimu į prostituciją ir pelnymusi iš jos. Prevencinis programos tikslas: „kompleksiškai šalinti prekybos žmonėmis ir prostitucijos priežastis ir sąlygas, sukurti prevencijos priemonių sistemą, užkertančią kelią prekybai žmonėmis ir prostitucijai“, o strateginis kontrolės tikslas: „griauti nusikalstamų grupių, susivienijimų, kurie verčiasi prostitucijos ir prekybos žmonėmis organizavimu, tinklus.“

Antroje specializuotoje Prekybos žmonėmis prevencijos ir kontrolės 2005–2008 metų programoje³⁶ įvardyta jau didesnė prekybos žmonėmis formų gausa. Trečiojoje specializuotoje prekybos žmonėmis valstybės programoje³⁷ buvo atsižvelgta į naujus prekybos žmonėmis iššūkius, todėl programos nuostatos buvo siejamos tiek su būtina prevencija, tiek su veiksminga aukų apsauga bei tarpnacionaliniu ir tarpsektoriniu bendradarbiavimu (Žibas 2016, 22)³⁸.

Visgi nuo 2012 m. lapkričio 14 d. šį kriminalinį reiškinį buvo nuspręsta įtraukti į bendresnio pobūdžio 2013–2015 m. „Nacionalinės nusikaltimų prevencijos ir kontrolės programos įgyvendinimo tarpinstitucinį veiklos planą“³⁹, kur kova su prekyba žmonėmis užėmė tik dalį bendro Vyriausybės siekio tobulinti nusikalstamumo prevencijos sistemą. Kitaip sakant, buvo priimtas sprendimas kovoti nebe specializuotomis, bet bendrojo pobūdžio priemonėmis. Tokio pobūdžio reglamentavimas kėlė rimtų klausimų dėl vykdomos politikos veiksmingumo ir efektyvumo.

³⁶ Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2005 m. gegužės 19 d. nutarimas Nr. 558 „Dėl Prekybos žmonėmis prevencijos bei kontrolės 2005–2008 metų programos patvirtinimo“. Valstybės žinios. 2005, Nr. 65-2333;

³⁷ Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. rugsėjo 9 d. nutarimas Nr. 1104 „Dėl Prekybos žmonėmis prevencijos kontrolės 2009–2012 metų programos patvirtinimo“. Valstybės žinios. 2009, Nr. 112-4761;

³⁸ Žibas, Karolis. 2016. Fiktyvios išnaudojančios santuokos ir prekybos žmonėmis situacija Lietuvoje. Kaunas: Lietuvos Caritas;

³⁹ Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2012 m. lapkričio 14 d. nutarimas Nr. 1381 „Dėl Nacionalinės nusikaltimų prevencijos ir kontrolės programos įgyvendinimo tarpinstitucinio veiklos plano patvirtinimo“. Valstybės žinios. 2012, Nr. 135-6897;

Vertinant 2002–2015 m. laikotarpio pastangas spręsti prekybos žmonėmis ir išnaudojimo problemą, paminėtini keletas aspektų. Pozityviai vertintinas BK nuostatų suderinimas su aptartais tarptautinės teisės aktais, specializuotų prekybos žmonėmis prevencijos ir kontrolės programų priėmimas, nacionalinio prekybos žmonėmis prevencijos ir kovos su šiuo reiškiniu klausimais koordinatoriaus paskyrimas, prokurorų specializacija vadovaujant ikiteisminiams tyrimams dėl prekybos žmonėmis.

Tačiau buvo ir sisteminių trūkumų. Kaip teigiama, nemažai programose minimų priemonių liko neįgyvendintos arba įgyvendintos tik iš dalies (pavyzdžiui, dėl efektyvesnio baudžiamojo prekeivių persekiojimo, tarpinstitucinio bendradarbiavimo, kokybiškos apsaugos teikimo ir t. t.). Taip pat nebuvo atliktas jų kokybės patikrinimas ir poveikio vertinimas. Nepaisant to, kad formaliai nacionalinis koordinatorius buvo paskirtas, tačiau nebuvo apibrėžtos konkrečios jo atsakomybės ir funkcijos. Nuo 2010 m. Lietuvoje nacionalinis koordinatorius apskritai nebebuvo skiriamas (Sirgedienė 2014, 171)⁴⁰. Galiausiai, 2013–2015 m. Lietuvoje galiojo tik bendrojo pobūdžio priemonės kojoje su modernios vergovės reiškiniu.

Galima teigti, jog 2002–2013 m. prekybos žmonėmis koordinavimo mechanizmas, nors ambicingas, tačiau nebuvo visiškai išbaigtas. R. Sirgedienės žodžiais, „Lietuvoje vykdoma kovos su prekyba žmonėmis koordinavimo proceso stebėseną ir kontrolę yra [buvo – aut. past.] nepakankama, atsakingų koordinavimo subjektų atskaitomybė yra formali, neatliekamas įvykdytų administracinių teisinių koordinavimo priemonių poveikio vertinimas“ (Sirgedienė 2014, 177)⁴¹.

Reformuoti galiojančią sistemą buvo ryžtasi 2015–2016 m. 2015 m. gegužės 7 d. buvo patvirtinta Viešojo saugumo plėtros 2015–2025 metų programa⁴². Viešasis saugumas čia suprantamas „<...> kaip nacionalinio

⁴⁰ Sirgedienė, Reda, *supra note* 34;

⁴¹ Sirgedienė, Reda, *supra note* 34;

⁴² Lietuvos Respublikos Seimo 2015 m. gegužės 7 d. Nutarimas Nr. XII-1682 Dėl viešojo saugumo plėtros 2015–2025 metų programos patvirtinimo. Valstybės žinios. 2015, Nr. XII-1682;

saugumo dalis, apimanti žmogaus, visuomenės ir valstybės teisėtų interesų apsaugą nuo nusikalstamų veikų ir kitų teisės pažeidimų, gamtos ar žmogaus sukeltų nelaimių.“ Programos reikalingumas motyvuojamas siekiu stiprinti valstybės atsaką į rizikos veiksnius ir grėsmes visuomenės saugumui, kuriam iššūkių, be kita ko, kelia ir išorinės grėsmės. Tarp tokių minimos: „informacinių ir ryšių (ypač paremtų internetu) technologijų tobulėjimas ir plėtra, globalizacijos procesai ir dėl jų didėjantys pasaulinės prekybos mastai bei gyventojų mobilumas, besikeičiantis tautinio tapatumo suvokimas, demografiniai pokyčiai, taip pat klimato kaita.“ Vienu iš rizikos veiksnių taip pat įvardijama suaktyvėjusi neteisėta migracija ir Lietuvos kaip tranzito link Vakarų valstybių šalies vaidmuo.

Programoje prekyba žmonėmis apibrėžiama kaip vienas iš organizuotų nusikalstamų grupių atliekamų nusikaltimų, todėl vienas iš programinių uždavinių – „plėtoti veiksmingą kovą su prekyba žmonėmis“. Įgyvendinant šį uždavinį, 2016 m. patvirtintas specializuotas Kovos su prekyba žmonėmis 2017–2019 metų veiksmų planas⁴³, skirtas tarpžinybiniam ir tarpsektoriniam bendradarbiavimui ir kovos su prekyba žmonėmis veiksmų koordinavimui stiprinti. Programos uždaviniai apima nacionalinio koordinavimo stiprinimą, prevencijos ir ikiteisminio tyrimo tobulinimą, pagalbos nukentėjusiems ir turintiems didelę riziką nukentėti nuo nusikaltimo asmenims gerinimą, valstybės institucijų ir įstaigų darbuotojų, bendraujančių su prekybos žmonėmis aukomis, kompetencijų kėlimą, kiekvieno iš jų įgyvendinimui numatant finansavimą ir norimą pasiekti rezultatą.

2016 m. Vidaus reikalų ministras paskyrė nacionalinį pranešėją kovos su prekyba žmonėmis klausimais⁴⁴, kuria tapo VRM atstovė. Nacionalinio pranešėjo funkcija yra skelbti statistinius duomenis ir kitą informaciją apie prekybos žmonėmis situaciją šalyje, analizuoti reiškinio

⁴³ Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministro įsakymas dėl Kovos su prekyba žmonėmis 2017–2019 metų veiksmų plano patvirtinimo;

⁴⁴ Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2016 m. lapkričio 23 d. Nutarimas Nr. 1161 Dėl Lietuvos Respublikos nacionalinio pranešėjo kovos su prekyba žmonėmis klausimais. Valstybės žinios. 2016, Nr. 1161;

tendencijas, teikti pasiūlymus ministerijai, dalyvauti tarptautiniuose renginiuose ir pristatyti realią šalies situaciją kovoje su prekyba žmonėmis.

Taip pat nuo 2016 m. sudaryta tarpžinybinė Kovos su prekyba žmonėmis koordinavimo komisija⁴⁵, pirmininkaujama VRM kanclerio. Komisijos pagrindinis tikslas – būti koordinatoriumi tarp valstybės, savivaldybės ir nevyriausybinių įstaigų, ir organizacijų, analizuoti nacionalinę situaciją, ir įvairioms žinyboms teikti pasiūlymus dėl jų veiklos tobulinimo kovoje su prekyba žmonėmis. Komisija suformuota iš skirtingų ministerijų atstovų, po atstovą iš generalinės prokuratūros, darbo inspekcijos, savivaldybių asociacijos, Vyskupų Konferencijos, Nacionalinės teismų administracijos, policijos departamento, Valstybės sienos apsaugos tarnybos, Valstybės vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybos bei prekybos žmonėmis srityje veikiančių nevyriausybinių organizacijų atstovų. Pagrindinė komisijos užduotis: „koordinuoti valstybės ir savivaldybių institucijų ir įstaigų priemonės ir veiksmus kovos su prekyba žmonėmis srityje“. Kaip rašoma komisijos veiklos ataskaitoje, komisija susirenka ne rečiau nei kartą per 6 mėnesius, o savo veiklos rezultatus viešina kartą per metus⁴⁶.

Atskiro aptarimo reikalauja 2015 m. gruodžio 17 d. patvirtintos Prekybos žmonėmis aukų nustatymo, ikiteisminio tyrimo ir tarpinstitucinio bendradarbiavimo rekomendacijos⁴⁷. Rekomendacijų paskirtis: „apibrėžti prekybos žmonėmis aukų nustatymo kriterijus, prekybos žmonėmis nusikalstamų veikų ikiteisminio tyrimo ypatumus, kad

⁴⁵ Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2016 m. rugpjūčio 11 d. Nutarimas Nr. 785 Dėl kovos su prekyba žmonėmis koordinavimo. Valstybės žinios. 2016, Nr. 785;

⁴⁶ Kovos su prekyba žmonėmis koordinavimo komisijos 2018 m. veiklos ataskaita [interaktyvus]. Vidaus reikalų ministerija, 2019 [žiūrėta 2019–10–15]. <[https://vrm.lrv.lt/uploads/vrm/documents/files/LT_versija/Viesasis_saugumas/Prekyba_zmonemis/PZ %20komisijos %20ataskaita_2018 %20m %2B.pdf](https://vrm.lrv.lt/uploads/vrm/documents/files/LT_versija/Viesasis_saugumas/Prekyba_zmonemis/PZ%20komisijos%20ataskaita_2018%20m%2B.pdf)>;

⁴⁷ Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro, vidaus reikalų ministro ir socialinės apsaugos ir darbo ministro 2015 m. gruodžio 17 d. Įsakymas Nr. I-327/1V-1015/A1-758 Dėl prekybos žmonėmis aukų nustatymo, ikiteisminio tyrimo ir tarpinstitucinio bendradarbiavimo rekomendacijų patvirtinimo. Valstybės žinios. 2015, Nr. I-327/1V-1015/A1-758;

būtų užtikrintas greitas bei efektyvus nusikalstamų veikų atskleidimas ir ištyrimas bei tinkamas įstatymų taikymas, ir reglamentuoti atsakingų institucijų, įstaigų ir organizacijų, ir nevyriausybinų organizacijų bendradarbiavimą, kad būtų suteikta reikiama pagalba prekybos žmonėmis aukoms nuo jų nustatymo momento.“ Dokumente apibrėžtos svarbiausios sąvokos (prekybos žmonėmis auka, prekybos žmonėmis nukentėjusysis, pažeidžiamumas, pasinaudojimas priklausomumu, įvairios prekybos žmonėmis formos ir t. t.), detalizuojami prekybos žmonėmis aukos požymiai bei rizikos grupėje esančių asmenų požymiai, išryškinami prekybos žmonėmis kaip nusikalstamos veikos kvalifikavimo požymiai (nusikalstami veiksmai, priemonės, tikslai). Pabrėžiama, jog aukos sutikimas veikos pripažinimui prekyba žmonėmis nėra būtinas, jei sutikimas gautas palenkus asmens valią. Vaiko išnaudojimo atveju, nusikalstama veika kvalifikuojama kaip prekyba žmonėmis nepriklausomai nuo to, ar nustatytas bent vienas vaiko valios palenkimo būdas, nes vaikas vien dėl savo amžiaus yra pažeidžiamas.

Apibendrinant galima teigti, kad Lietuvoje per pastaruosius penkerius metus tam tikrus kovos su prekyba žmonėmis politikos trūkumus buvo bandoma šalinti: prioritetine sritimi kova su prekyba žmonėmis yra išskirta Viešojo saugumo plėtros 2015–2025 metų programoje, suformuota tarpžinybinė koordinavimo komisija, 2017–2019 m. buvo įgyvendintas specializuotas kovos su prekyba žmonėmis veiksmų planas.

Tačiau panašu, kad nacionalinio pranešėjo ir tarpžinybinės komisijos vadovavimo funkcijas ir toliau atlieka VRM atstovaujantys asmenys. Tai reiškia, jog ta pati institucija atlieka ir politikos įgyvendinimą, ir jos vertinimą. Abejotina, jog tokia situacija leidžia surinkti nešališką ir objektyvią informaciją apie Lietuvoje vykdomą kovą su prekyba žmonėmis ir kitą susijusią informaciją. Šie kritikos aspektai Lietuvoje atliktuose tyrimuose buvo išsakyti ir anksčiau (Bazylevas, Pajaujis 2015, 42; Žibas 2016, 23)^{48 49}.

⁴⁸ Bazylevas, Igoris; Pajaujis, Virgilijus. 2015. Prekyba žmonėmis ir sisteminis požiūris kaip problemos sprendimas: mokslo studija. Vilnius: Lietuvos teisės institutas.

⁴⁹ Žibas, Karolis, *supra note* 38;

Panašiai situaciją apibendrina ir Lietuvoje 2018 m. birželį viešėjusi Kovos su prekyba žmonėmis ekspertų grupė (GRETA 2019)⁵⁰. Lietuvai skirtose rekomendacijose ne tik akcentuojamas poreikis pasirūpinti nepriklausomo nacionalinio pranešėjo paskyrimu, bet ir būtinybė nešališkai įvertinti realų specializuoto Kovos su prekyba žmonėmis 2017–2019 metų veiksmų plano efektyvumą.

⁵⁰ The Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). 2019. Report concerning the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by Lithuania [interaktyvus] Strasbourg. [žiūrėta 2019–10–18]. <<https://rm.coe.int/greta-2019-08-fgr-lithuania-en/1680950076>>;

3. PAGRINDINIAI PREKYBOS ŽMONĖMIS VERBAVIMO IR IŠNAUDOJIMO BRUOŽAI

Jungtinių Tautų Narkotikų kontrolės ir nusikalstamumo prevencijos biuro 2018 m. duomenimis, seksualinis išnaudojimas buvo daugiausiai paplitusi išnaudojimo forma pasaulio valstybėse (UNODC 2018, 29)⁵¹. Nuo seksualinio išnaudojimo daugiausiai nukentčia įvairaus amžiaus moterys ir mergaitės. 59 % visų modernioje vergijoje esančių asmenų buvo parduoti seksualiniam išnaudojimui, beveik dvigubai mažiau (34 %) – priverstiniam darbui ir tik 7 % kitoms išnaudojimo veikoms (priverstiniam nusikaltimų darymui, prekybai organais ir t. t.) 83 % visų nukentėjusių moterų ir 72 % visų nukentėjusių mergaičių buvo įtrauktos būtent į seksualinio pobūdžio išnaudojimą. Visų nukentėjusių vyrų dalis nuo seksualinio išnaudojimo sudaro 10 %, berniukų – 27 %. Nuo priverstinio darbo visų nukentėjusių vyrų dalis – 82 %, visų berniukų – pusė (50 %). Beveik ketvirtadalis (23 %) visų berniukų taip pat nukentėjo nuo kitokio išnaudojimo (UNODC 2018, 28)⁵².

Pažymėtina, kad visų formų prekyba žmonėmis – latentinio pobūdžio nusikaltimas, ir apie tikruosius aukų mastus, ypač globaliai, yra labai sudėtinga kalbėti. Minėta statistika nereiškia, jog nėra į darbinį išnaudojimą įtrauktų moterų (mergaičių), arba vyrų (berniukų), atsidūrusių seksualinio išnaudojimo industrijoje. Lietuvoje pagalbą prekybos žmonėmis aukoms teikiančios tarnybos dažnai pastebi, kad nukentėję nuo modernios vergovės vyrai visais atvejais yra labai sunkiai pastebima socialinė grupė, nes dėl socialiai sukonstruoto vyro įvaizdžio jiems gėda kreiptis pagalbos, be to, trūksta specifinių tokio pobūdžio pagalbos tarnybų.

⁵¹ Global Report on Trafficking in Persons 2018. Vienna: United Nations Office on Drugs and Crime;

⁵² Global Report on Trafficking in Persons, *supra note 51*;

Prekybos žmonėmis nusikaltimas turi savitą dinamiką, kurią dažniausia sudaro trys etapai – aukos verbavimas (kilmės šalyje), gabenimas (tranzito šalyje) ir išnaudojimas (tikslų/kilmės šalyje). Bendrąja prasme, verbavimas – tai tikslingi išnaudotojo veiksmai, kuriais siekiama įkalbinti auką imtis dažnai nelegalaus darbo, apie kurio sąlygas nesuteikiama pilna informacija, ir kurio galutinis tikslas – asmens išnaudojimas. Plečiantis nusikaltimo koncepcijai, gerokai pasikeitė ir verbavimo būdai. Jei anksčiau verbavimas vykdavo į asmenį nukreipiant ryškų fizinį smurtą arba psichologinę prievartą, šiandien daugiausiai verbuojama jau minėtu pažeidžiamumo išnaudojimo ir apgaulės keliu.

Todėl prekeivių žmonėmis taikiniu tampa sunkiai ekonomiškai gyvenantys, socialiai izoliuoti, kokybiškų ryšių stokojantys, patiklūs, taip pat žmonės, turintys psichikos sveikatos iššūkių ir/arba intelekto sutrikimų. Šios socio-ekonominės ir asmeninės savybės leidžia nusikaltėliams pasinaudoti žmonėmis ir kurti įspūdį, kad išnaudojimas vyksta neverčiant, o savanoriškai, tarsi „pačios aukos rankomis“.

Kaip pažymi sociologas K. Žibas, aukų verbavimo strategijos išties skiriasi: jei auka labiau išsilavinusi – pritaikomos vienos verbavimo schemos, jei auka neišsilavinusi – taikomos kitokios verbavimo priemonės. Verbuotojai aukas siekia pažinti asmeniškai, o tai reiškia, kad atsiranda galimybė pasinaudoti ne tik jų pažeidžiamumu, bet ir silpnomis aukų vietomis, pavyzdžiui, pomėgiais, psichologiniais barjerais, aukos gyvenimo istorija ir kt. (Žibas 2018, 49–50)⁵³. Kaip matyti, valstybės siekis stabdyti modernią vergovę turi eiti koja kojon su nuolat atnaujinamu informacijos bagažu apie greitai kintančius verbavimo būdus, gabenimo maršrutus ir išnaudojimo formas, kartu aukoms suteikiant ir kokybišką apsaugą.

Tyrimai rodo, kad verbavimo į seksualinį išnaudojimą kanalai Lietuvoje ir kitur yra per skelbimus, per pažįstamus ir giminaičius, per „netikrus vaikus“ (angl. *fake boyfriends*), per nelegalias turizmo ar

⁵³ Žibas, Karolis, *supra note* 38;

įdarbinimo agentūras, per pažinčių tarnybas, internetu/telefonu (Sipavičienė, Erentaitė, Tureikytė *et al* 2004, Petrunov 2014)^{54 55}. Darbiniam išnaudojimui aukų ieškoma per (internetinius) skelbimus dėl darbo užsienyje (ar kilmės šalyje), naudojamosi įdarbinimo agentūrų, darbo centrų paslaugomis (Janušauskienė 2014, 45; Kojouharov, Rusev, Eelmaa *et al* 2019)^{56 57}.

Pabrėžtina, kad neretai patys verbuotojai yra iš tos pačios socialinės aplinkos kaip ir aukos. Jie stengiasi įsilieti į aukų aplinką, sudaryti dosnių, patikimų ir padėti norinčių asmenų įvaizdį, palaiko nuolatinį kontaktą ir siūlo finansinę bei kitokią pagalbą aukoms (Petrunov 2014)⁵⁸.

Iš šalies prekeivių žmonėmis siūlomas „darbas“ ar veikla gali atrodyti legali ir patraukli tuo, jog nereikalauja daug įgūdžių: viešbučių tvarkytojos, valytojos, padavėjos, vaisių ar uogų rinkimo, žemės ūkio, maisto pramonės srityje ar kt. Neretas darbo pasiūlymas – lankstinukų į pašto dėžutes mėtymas, rūbų surinkinėjimas užsienyje ir t. t. Ir tik nuvykus į tikslo šalį po truputį aiškėja, kad darbas bus išnaudojantis, o jo sąlygos ir atlygis – visai kitokie, nei žadėta. Pavyzdžiui, atvykus į žemės ūkį laikinam darbui išnaudotojai gali meluoti, kad visą atlygį sumokės sezono pabaigoje. Taip nusikaltėliai užsitikrina mažesnę darbuotojų kaitą ir įtraukia aukas į bent kelis mėnesius trukusią išnaudojimo tinklą. Už būstą su prastomis sanitarinėmis sąlygomis dažniausiai prašoma neadekvačiai didelių nuompinigių, liepiama gyventi po kelis

⁵⁴ Sipavičienė, Audra; Erentaitė, Rasa; Tureikytė, Danutė *et al.* 2004. Prekyba moterimis Lietuvoje: problemos, sprendimai, žvilgsnis iš vidaus. Vilnius: Tarptautinė migracijos organizacija, Socialinių tyrimų institutas.

⁵⁵ Petrunov, Georgi. 2014. Human Trafficking in Eastern Europe: the Case of Bulgaria. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 653: 162–182;

⁵⁶ Janušauskienė, Diana, *supra note* 29;

⁵⁷ Kojouharov, Anton; Atanas, Rusev; Eelmaa, Simone *et al.* 2019. *Shady Business. Uncovering the business model of labour exploitation.* Helsinki: HEUNI;

⁵⁸ Petrunov, Georgi, *supra note* 55;

ar net keliolika asmenų kambaryje. Alternatyvių variantų neteikiama. Tokiu būdu modernios vergovės aukos įsiskolina prekeiviams didžiules išgalvotas sumas pinigų, kurių, savaime suprantama, negali išsimokėti. Neretai dirbama be darbo sutarčių arba duodamos pasirašyti netikros. Tipiška ir tai, kad tik atvykus į tikslo šalį, iš žmonių atimami jų asmens dokumentai, ir taip suvaržoma teisė laisvai judėti.

Tariamo įsiskolinimo prekiautojams schema svarbi ne tik seksualinio arba darbinio išnaudojimo atvejais. Įsiskolinimas išnaudotojams yra vienas iš galimų būdų įtraukti aukas į priverstinį nusikaltimų darymą. Neturėdamos kaip išsimokėti joms primestų skolų, aukos verčiamos vogti daiktus ar pinigus iš prekybos centrų/parduotuvių, praeivių gatvėje ir kt. Realizuodami pavogtus daiktus prekeiviai žmonėmis įgyja didžiu- lius pelnus. Šiai išnaudojimo formai verbuojami tiek vyrai, tiek moterys, tiek nepilnamečiai (Gutauskas 2016, 198)⁵⁹, o globaliai daugiausiai atve- jų fiksuojama Vakarų ir Pietų Europoje (UNODC 2018, 11)⁶⁰.

Praktika rodo, jog prekeiviai žmonėmis deda dideles pastangas kontroliuoti kiekvieną aukų žingsnį. Jos neretai sekamos nusikaltė- lių-prižiūrėtojų, bendrininkų ar kitų išnaudojime dalyvaujančių as- menų. Šiomis priemonėmis formuojama visapusiškos priklausomybės atmosfera. Vyrauja ypač didelis aukų gąsdinimas, grasinimas ir kitoks baimės palaikymas, kad jei bus kreiptasi pagalbos – nukentėjusiajam gresia deportavimas į Lietuvą, o joje – baudžiamoji byla. Meluojama, kad prekeiviai turi ryšių su teisėsaugos institucijomis, todėl neverta ieškoti pagalbos.

Aukos dėl tokios padėties tampa smarkiai sugniuždytos, įbaugin- tos, prigąsdintos, ir žino, jog bandydamos nutraukti išnaudojimą bus smarkiai baudžiamos. Todėl seksualinio, darbinio ir kitokio išnaudo- jimo nukentėjusiuosius lydi vadinamojo išmokto bejėgiškumo sindro- mas. Jis reiškia, jog individas praranda motyvaciją stengtis kontroliuoti situacijos pasekmes, jeigu to negali padaryti pilnai.

⁵⁹ Gutauskas, Aurelijus. 2016. Diagnostinė – šiuolaikinė vergovė: ar įmanoma ją sustab- dyti? Vyraujančios teismų praktikos tendencijos. *Jurisprudencija* 23(2): 193–209;

⁶⁰ Global Report on Trafficking in Persons, *supra note* 51;

Kaip atskira moteris įtraukianti prekybos žmonėmis forma yra fiktyvios-išnaudojančios santuokos. Verbavimo metu moterims ir merginoms siūlomas tarsi neįpareigojantis „sandoris“ susituokti su besivystančių šalių piliečiais iš Pakistano, Afganistano ir kt., o pagrindinis tokios fikcinės santuokos tikslas – ne ES piliečių įgyta galimybė laisvai judėti ir gyventi ES. Įtrauktos moterys įtikinamos, kad santuoka truks tik ribotą laiką, ir vėliau bus galima išsiskirti. Už sandorį pažadamos didelės pinigų sumos, kuriama iliuzija apie galimybę pakeliauti ir pamatyti užsienio šalį. Neretai žadama ir pagalba po „santuokos“ surandant pastovų darbą užsienio šalyje. Kadangi verbuojamos ne visos, o pažeidžiamumą turinčios moterys – iš skurdžių šeimų, patiklios, stokojančios socialinių ryšių ir pripažinimo – pasiūlymas priimamas. Tačiau fiktyvi santuoka, kaip dažnai galvojama, yra ne tik nusikaltimas prieš valstybę ir jos migracijos įstatymų pažeidimas. Fiktyvi santuoka beveik visada turi prekybai žmonėmis būdingų išnaudojimo elementų. Moterys neretai yra fiziškai mušamos, patiria psichologinį smurtą, seksualinę prievartą, verčiamos nudirbti namų ruošos darbus ir būti „tarnaitėmis“ savo sutuoktiniams. Dažnai iš moterų atimami asmens dokumentai ir taip suvaržoma teisė laisvai judėti. Todėl, K.Žibo teigimu, į fiktyvią santuoką reikėtų žiūrėti kaip į nusikaltimą ne tik ir ne tiek prieš valstybę, kiek prieš žmogų (Žibas 2018, 10–11)⁶¹. Į LR BK 147 straipsnio (prekyba žmonėmis) sudėtį fiktyvi santuoka buvo įtraukta 2016 m.⁶²

Nors nuo prekybos žmonėmis gali nukentėti visi asmenys bet kuriame gyvenimo etape, matyti, jog dažniausiai nukentėjusiais tampa tik tam tikro socio-ekonominio ir psichologinio profilio žmonės. Prekybos žmonėmis aukų nustatymo, ikiteisminio tyrimo ir tarpinstitucinio bendradarbiavimo rekomendacijose⁶³ aprašyti dažniausi

⁶¹ Žibas, Karolis, *supra note* 38;

⁶² Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 147 ir 157 straipsnių pakeitimo įstatymas. Valstybės žinios. 2016, Projektas Nr. XIIP-1812(3);

⁶³ Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro, vidaus reikalų ministro ir socialinės apsaugos ir darbo ministro 2015 m. gruodžio 17 d. Įsakymas Nr. I-327/1V-1015/A1-758, *supra note* 47;

prekybos žmonėmis aukų požymiai, tarp kurių: išsilavinimo, profesijos arba darbo, pajamų stoka, gyvenimas skurdžioje aplinkoje, konfliktavimas su artimaisiais, nuolatinės gyvenamosios vietos neturėjimas, priklausymas neigiamai vertinamai socialinei, religinei, seksualinei, etninei grupei, fizinės arba psichikos sveikatos iššūkiai, užsienio kalbų nemokėjimas, skolų turėjimas ir kt.

Tyrimai taip pat rodo, kad tarp įtakos faktorių pateikti į seksualinį/darbinį išnaudojimą yra ankstyva šeiminių patirtis, kurioje vyravo nedarnūs tėvų arba tėvų-vaikų santykiai, priklausomybės nuo alkoholio ar psichotropinių medžiagų. Daug (ypač prostitucijoje) atsidūrusių asmenų turi ankstyvos seksualinės prievartos, fizinio, psichologinio ar kitokio smurto patirtį iš šeimos narių (tėvų, patėvių ar kt.) (Pruskus 2010, Žičkutė, Malinauskas 2013; Bazylevas, Pajaujįs 2015, 17)^{64 65 66}. Nukentėjusiųjų šeimos neretai priklauso žemesniam socio-ekonominiam sluoksniui, yra patyrusios skurdą ir nepriteklių. Dalis aukų apskritai augo be šeimos, todėl turi gyvenimo globos įstaigose patirtį.

Dar vienas bruožas – nesėkmingai susiklostęs asmeninis gyvenimas, didžiąja dalimi nulemtas šeiminių ar artimų ryšių stokos. Į prekyautojų žmonėmis tinklus dažniausiai patenka išsiskyrę arba vieniši, vaikus vieni auginantys asmenys, kamuojami finansinių nepriteklių, nedarbo. Didesnę tikimybę tapti prekeivių žmonėmis aukomis taip pat turi intymaus partnerio smurtą patyrusios moterys (Sipavičienė, Erentaitė, Tureikytė *et al* 2004, 60–61; Yonkova, Gillan, Keegan *et al* 2017)^{67 68}.

⁶⁴ Pruskus, Valdas. 2010. Prostitucijos fenomenas. Gatvės prostitucija Lietuvoje: raiška, sklaida ir kontrolė. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla;

⁶⁵ Žičkutė, Milita; Malinauskas, Gedas. 2013. Moterų, nukentėjusių nuo prostitucijos, rekonstruoti gyvenimo ir pagalbos naratyvai. Socialinis darbas: patirtis ir metodai 11 (1): 129–156;

⁶⁶ Bazylevas, Igoris; Pajaujįs, Virgilijus, *supra note* 48;

⁶⁷ Sipavičienė, Audra; Erentaitė, Rasa; Tureikytė, Danutė *et al*, *supra note* 54;

⁶⁸ Yonkova, Nusha; Gillan, Shauna; Keegan, Edward; Charlton, Denise; O'Connor, Monica; Zobnina, Anna. 2017. Protecting Victims: An Analysis of the Anti-Trafficking Directive from the Perspective of A Victim of Gender-Based Violence. Vilnius: European Institute for Gender Equality (EIGE);

3.1. Pagalbos aukoms sistema Lietuvoje

Neretai apie prekybą žmonėmis yra šnekama kaip apie nusikaltimą „be aukų“ – nuo prekeivių nukentėję asmenys teisėsaugininkų apibūdinami kaip nelinkę bendradarbiauti su teisėsauga, duodantys prieštarigus parodymus dėl to, ką iš tiesų patyrė būdami išnaudojami. Pasitaiko atvejų, kai teisėsaugos ar kitų tarnybų atstovai kaltę dėl patekimo į prekybos žmonėmis tinklus nusikaltėliams ir aukoms „dalina“ pusiau, t. y. preziumuoja, kad aukos žinojo, kur važiuoja, ir į šį „darbą“ vyko savo noru.

Kita vertus, daug aukų apskritai vengia kreiptis pagalbos dėl informacijos stokos arba neretai apie save negalvoja kaip apie nukentėjusius nuo prekybos žmonėmis. Asmenys gali galvoti, kad buvo apgauti arba jiems nepilnai sumokėtas atlyginimas už darbą. Pasitaiko atvejų, kada į pareigūnus kreipiamasi būtent su prašymu atgauti nesumokėtus pinigus. Tik vėliau išaiškėja, kad asmenys buvo įtraukti į gerai organizuotą tarptautinio masto išnaudojimą. Prekyba žmonėmis – tai tyčinis nusikaltimas, todėl teisėsaugos ir kitų tarnybų atstovams, o kartu ir aukoms, reikia pakankamai žinių ir informacijos apie jo *modus operandi*. Pilnai to nesuvokiant, prekeivių žmonėmis naudojamas taktikas bus sunku suvokti kaip vientisą išnaudojimo mechanizmą.

Lietuvoje tvarka, reglamentuojanti aukų identifikavimą, apsaugą joms ir pagalbos teikimą, yra įtvirtinta Prekybos žmonėmis aukų nustatymo, ikiteisminio tyrimo ir tarpinstitucinio bendradarbiavimo rekomendacijose. Formaliu požiūriu, aukų nustatymas prasideda tada, kai institucijų akiratin patenka potencialiai nuo prekybos žmonėmis nukentėjęs asmuo. Pagal aprašytą tvarką, pirmiausia turėtų būti pildoma Nukentėjusio nuo prekybos žmonėmis asmens nustatymo kortelė, kurios tikslas – apibendrinti potencialiai aukai būdingus požymius ir taip padėti pareigūnui ar darbuotojui greitai identifikuoti prekybos žmonėmis auką. Pagal savo kompetenciją, identifikuojanti tarnyba turėtų organizuoti aukai pagalbą, ją nukreipti į reikiamą instituciją ir dėl apsaugos ar pagalbos bendradarbiauti su kitomis žinybomis. Visgi,

apie realų tokio vertinimo veikimą duomenų nėra, todėl įdomu, kiek praktikoje ši pirminė informacija yra renkama ir ar žinybos ją keičiasi.

Pagal *de facto* Lietuvoje galiojančią sistemą, visokeriopą pagalbą prekybos žmonėmis aukoms teikia pagalbos prekybos žmonėmis aukoms srityje besispecializuojančios NVO. Nevyriausybininkai savo įstatuose⁶⁹ plačiau traktuoja prekybos žmonėmis auką, todėl yra laisvi nemokamai teikti pagalbą visiems, įskaitant ir tuos, dėl kurių išnaudojimo teisėsaugos tarnybos gali nepradėti ikiteisminio tyrimo. Nevyriausybinių organizacijų garantuojama parama apima psichologinę, teisinę pagalbą, laikino prieglobsčio organizavimą, taip pat informacijos teikimą, konsultavimą, tarpininkavimą ir atstovavimą, maitinimo organizavimą, aprūpinimą būtiniaisiais drabužiais ir avalyne, transporto organizavimą, pagalbą integruojantis į darbo rinką. Taip pat jos teikia ar organizuoja kitą pagalbą, susijusią su baudžiamuoju tyrimu: lydi į apklausas, jų metu teikia emocinę pagalbą, prireikus organizuoja atvežimą į apklausas, samdo advokatus ir pan., palaiko betarpišką ryšį su prekybos žmonėmis auka, pasitinka grįžtančius iš užsienio, palydi. Tokios pagalbos teikimo kryptys yra nurodytos Prekybos žmonėmis aukų nustatymo, ikiteisminio tyrimo ir tarpinstitucinio bendradarbiavimo rekomendacijose.

Apibendrinant galima sakyti, kad nevyriausybinių organizacijų teikiama pagalba nukentėjusiesiems apima bent keletą skirtingų lygmenų: fizinį (kada siekiama užtikrinti saugią gyvenamąją vietą, padėti asmeniui suvokti patirtą traumą ir kt.); socialinį (pagalbą padedant nutraukti destruktivius ryšius ir užmezgant naujus, taip pat puoselėti abipusiu pasitikėjimu grįstą santykį su socialine(-iu) darbuotoja(-u) ir kt.), asmeninį (pagalbą atkuriant autonomiškumo, pasitikėjimo savimi jausmus ir kt.) ir dvasinį (pagalbą išsikeliant ir siekiant ilgalaikių tikslų savo gyvenime ir kt.) (Puidokienė, Acus 2013, 120)⁷⁰.

⁶⁹ NVO prekybos žmonėmis aukos identifikavimo kriterijai [interaktyvus]. Klaipėdos socialinės ir psichologinės pagalbos centras, Dingusių žmonių šeimų paramos centras, Lietuvos Caritas, Asociacija Vyrų krizių centras, Kauno moterų draugija, 2012 m. rugsėjo 11 d. [žiūrėta 2019–09–19]. Prieiga per internetą: <[http://www.vaikoteises.lt/media/file/ataskaitos/Priedas %20Nr_ %204 %20NVO %20kriterijai.pdf](http://www.vaikoteises.lt/media/file/ataskaitos/Priedas%20Nr_%204%20NVO%20kriterijai.pdf)>;

⁷⁰ Puidokienė, Dalia; Arūnas, Acus. 2013. Pagalbos moterims, užsiimančioms prostitucija, sistemos kūrimo problemos Klaipėdos mieste. Tiltai 2: 115–129.

Visgi kiekvienos nevyriausybines organizacijos pagalbos teikimo praktika yra individuali. Organizacija gali būti orientuota teikti pagalbą tam tikrai socialinei grupei (moterims, vyrams, vaikams ar visoms šioms grupėms) pagal turimus išteklius ir savo veiklos kryptį. Taip pat pastebėtina skirtinga pagalbą teikiančių NVO ir teisėsaugos institucijų bendradarbiavimo praktika. Kai kurios nevyriausybines organizacijos pabrėžia poreikį atstatyti pažeistas aukų teises teisiniu keliu, todėl atlieka tarpininko vaidmenį tarp teisėsaugos tarnybų ir nukentėjusiųjų, kurie sutinka dalyvauti baudžiamajame procese.

Socialinės apsaugos ir darbo ministerija (SADM) kasmet skiria lėšas penkioms ilgametę patirtį specializuotos pagalbos prekybos žmonėmis aukoms teikimo srityje turinčioms NVO: Kovos su prekyba žmonėmis ir išnaudojimu centrai⁷¹, Vilniaus arkivyskupijos Caritas⁷², Klaipėdos socialinės ir psichologinės pagalbos centrai⁷³, Vyrų krizių centrai⁷⁴ ir Dingusių žmonių šeimų paramos centrai⁷⁵.

3. 2. Apsaugos aukoms sistema Lietuvoje

Skirtingų teisėsaugos institucijų akiratyje atsidūręs nuo prekybos žmonėmis potencialiai nukentėjęs asmuo daugeliu prasmių tampa pažeidžiamas – tiek antrinei⁷⁶, tiek pakartotinei viktimizacijai. Nepaisant to, ar auka sutinka bendradarbiauti su teisėsauga, dalyvauti apklausose,

⁷¹ Kovos su prekyba žmonėmis ir išnaudojimu centras: <<http://www.anti-trafficking.lt/>>;

⁷² Vilniaus arkivyskupijos Caritas: <<https://vilnius.caritas.lt/nukentejusiems-nuo-prekybos-zmonemis/>>;

⁷³ Klaipėdos socialinės ir psichologinės pagalbos centras: <<https://www.moteriai.lt/>>;

⁷⁴ Vyrų krizių centras: <<http://vyrukrizes.lt/>>;

⁷⁵ Dingusių žmonių šeimų paramos centras: <<https://www.missing.lt/>>;

⁷⁶ Antrinė viktimizacija suprantama kaip neigiami padariniai, patiriami nukentėjusiojo nuo prekybos žmonėmis, tačiau kurie nėra tiesioginė nusikaltimo pasekmė. Ji gali kilti dėl nepagarbaus pagalbą/apsaugą teikiančių specialistų bendravimo su nukentėjusiuoju (pvz., per apklausas), taip pat – dėl įvykį neetiškai vaizduojančios žiniasklaidos;

duoti parodymus ir liudyti teismuose, ar ne, jo teisė į kokybišką ir individualius poreikius atitinkančią apsaugą visuomet turi būti užtikrinta. Šiame tyrime dėmesys skiriamas su teisėsauga nusprendusiems bendradarbiauti asmenims, siekiantiems atstatyti savo pažeistas teises ir nusikaltimą padariusį asmenį patraukti baudžiamojon atsakomybėn.

Jeigu anksčiau teisingumo vykdymo paradigma buvo daugiau orientuota į greitą nusikaltėlio išaiškinimą ir bausmės paskyrimą, o nukentėjusiojo vaidmuo apsiribojo parodymų teisėsaugininkams suteikimu vardan abstraktaus „teisingumo atstatymo“, šiandien sistemoje įvyko esminių lūžių. Kaip minėta, nukentėjusieji turi būti pripažįstami visateisiais proceso dalyviais, o jų teisės proceso metu visiškai užtikrintos.

Didelę įtaką šiam suvokimui padarė Europos Parlamento ir Tarybos Direktyva, kuria nustatomi būtiniausi nusikaltimų aukų teisių, paramos joms ir jų apsaugos standartai ir kuria pakeičiamas Tarybos pamatinis sprendimas 2001/220/TVR (Direktyva 2012/29/ES)⁷⁷. Aukų apsaugos svarba atsiskleidžia per Direktyvos pagrindinį tikslą: „užtikrinti, kad nusikaltimų aukos gautų tinkamą informaciją, paramą ir apsaugą bei galėtų dalyvauti baudžiamajame procese“. Viso baudžiamojimo proceso metu nukentėjusieji turi galėti praktikuoti iš Direktyvos kylančią teisę suprasti ir būti suprastam, teisę gauti informaciją nuo pirmo kontakto su kompetentinga valdžios institucija, teisę gauti informaciją apie savo bylą, teisę gauti vertimo raštu ir žodžiu paslaugas, teisę būti išklausytam, teisę gauti teisinę pagalbą, teisę į sprendimą dėl kompensacijos iš nusikaltėlio baudžiamojimo proceso metu ir kt.

Svarbu paminėti, jog ketvirtame Direktyvos skyriuje detalizuojama specialiųjų apsaugos poreikių turinčių asmenų pripažinimas ir šių aukų apsauga. Be kitų specifinių nusikaltimų aukų (artimųjų smurto, smurto dėl lyties, neapykantos nusikaltimų ir kt.), Direktyva reglamentuoja ir prekybos žmonėmis aukų statusą. Joje pripažįstama, jog prekybos žmonėmis aukoms gresia didelė antrinės ir pakartotinės vik-

⁷⁷ Europos Parlamento ir Tarybos 2012 m. spalio 25 d. Direktyva 2012/29/ES kuria nustatomi būtiniausi nusikaltimų aukų teisių, paramos joms ir jų apsaugos standartai ir kuria pakeičiamas Tarybos pamatinis sprendimas 2001/220/TV;

timizacijos, bauginimo ir keršto rizika. Siekiant įvertinti gresiančią riziką, nukentėjusiems turi būti taikomas asmeninis vertinimas. Pabrėžtina, kad rizika dėl pakartotinių nusikaltėlio veiksmų gali kilti ir dėl asmeninių aukos charakteristikų (lytis, amžius, negalia, bendravimo sunkumai, ryšys su nusikaltėliu, priklausomybė nuo jo ir t.t.), ir dėl nusikaltimo rūšies bei jo aplinkybių.

Igyvendinant Direktyvos nuostatas, nukentėjusiems turi būti sudaroma galimybė apklausose dalyvauti garso ar vaizdo nuotolinio ryšio priemonių pagalba. Apklausoos turi būti atliekamos nedelsiant, po to, kai yra pagrindo įtarti, kad asmuo nukentėjo nuo prekybos žmonėmis. Apklausoų turi būti rengiama kuo mažiau, nes kiekviena pakartotinė apklausa gali ir dažnai re-traumuoja bei re-viktimizuoja asmenį. Be kita ko, apklausoas turi vykdyti tas pats asmuo (tyrėjas), taip pat tos pačios lyties asmuo, jeigu nukentėjusysis patyrė intymaus partnerio smurtą arba seksualinį smurtą. Taip pat nukentėjusysis apklausoje turi teisę turėti savo pasirinktą lydintįjį asmenį. Nukentėjusiems arba liudytojams taip pat turi būti sudaromos galimybės užtikrinti anonimiškumą arba dalinį anonimiškumą, jeigu gresia realus pavojus nukentėjusiojo, liudytojo ar jų šeimos narių arba artimųjų giminaičių gyvybei, sveikatai, laisvei ar turtui, taip pat jei nukentėjusiojo ar liudytojo parodymai yra svarbūs baudžiamajame procese ir kt. (Chomentauskas, Dereškevičiūtė, Murauskienė 2015, 57–63)⁷⁸.

Teismo metu, pažeidžiamoms aukoms ir jų šeimos nariams turi būti sudaromos sąlygos išvengti bet kokio kontakto patalpose, kuriose vyksta procesas. Ši nuostata svarbi, nes nukentėję nuo prekybos žmonėmis bijo akis į akį susidurti su juos išnaudojusiais asmenimis. Tikslingai prigašdinti gali būti patys arba jų šeimos nariai. Būtina suprasti, kad bet kokio tiesioginio aukos/liudytojo-įtariamojo kontakto išvengimas yra viena iš būtinų sąlygų užtikrinant tiek asmens psichologinę gerovę, tiek teismui suteikiamos informacijos nuoseklumą. Kokybiškas

⁷⁸ Chomentauskas, Gintaras; Dereškevičiūtė, Edita; Murauskienė, Dovilė. 2015. Psichologinė parama aukoms ir liudytojams bei jų apsauga teismo procese. Vilnius: Žmogaus studijų centras;

procesinių teisių įgyvendinimas turi tiesioginę sąsają su nukentėjusių asmenų noru bendradarbiauti su teisėsaugos pareigūnais. Akivaizdu, jog prekeivių žmonėmis išnaudoti asmenys dažnai atsiduria antrinės ir/ar pakartotinės viktimizacijos rizikos grupėje, todėl joms būtina tokia specifinė apsauga ne tik trumpalaikiu, bet ir ilguoju laikotarpiu. Labai svarbu užtikrinti ir etišką pareigūnų bendradarbiavimą su (potencialiomis) prekybos žmonėmis aukomis, su kuriomis „<...> reikėtų neįkyriai, nedarant spaudimo išlaikyti pakankamai artimą kontaktą, [prekybos žmonėmis aukai – aut. past.] parodyti supratimą ir pagarbą“ (Mišinienė 2018, 103)⁷⁹.

Apibendrinant Lietuvos *de facto* pagalbos ir aukų apsaugos modelį, pažymėtini keli aspektai. Pirma, nepaisant to, kad pagalbos aukoms teikimas šalyje yra specializuotų NVO veiklos sritis, kurios palaiko betarpišką kontaktą su prekybos žmonėmis aukomis ir geriausiai žino aukų poreikius, organizacijų veiklos tęstinumas ir ilgalaikiškumas nėra visiškai užtikrintas. Riboti finansiniai, o iš to kylantis žmogiškieji ir kt. ištekliai, neleidžia pagalbos teikti visoms aukoms (Park 2019)⁸⁰. Antra, nėra prieinamų duomenų apie specialiųjų apsaugos priemonių nukentėjusiesiems skyrimą prekybos žmonėmis atveju. Taip pat trūksta išsamesnių tyrimų apie Direktyvos 2012/29/ES perkėlimo į nacionalinę teisę kokybę apskritai (paminėtinas Žmogaus teisių stebėjimo instituto tyrimas (Aduvavičiūtė 2014)⁸¹), o kartu ir prekybos žmonėmis aukų patirtį bei apsaugą atsidūrus baudžiamajame procese. Trečia, ne visuose Lietuvos komisariatų ir teismų pastatuose yra sudarytos visapusiškos sąlygos nesusitikti įtariamiesiems bei nukentėjusiesiems (ypač

⁷⁹ Mišinienė, Kristina. 2018. Bendravimas su nukentėjusiais nuo prekybos žmonėmis. *Pareigūno bendravimas su nukentėjusiais. Praktinis vadovas*. Leonaitė, Erika (sud.). Vilnius: Žmogaus teisių stebėjimo institutas;

⁸⁰ Park, Ausra. 2019. The politics of Human Trafficking. Conducting In-Person Interviews During Fieldwork in Eastern Europe. SAGE Research Methods Cases in Politics and International Relations 2019: 1–11;

⁸¹ Aduvavičiūtė, Mėta. 2014. Nusikaltimų aukų teisių direktyva: naujas požiūris į artimųjų smurto aukas. Vilnius: Žmogaus teisių stebėjimo institutas;

pastatų laukiamuosiuose, koridoriuose). Manytina, kad dėl šių priesaščių nukentėjusieji ne visais atvejais gali duoti nuoseklius parodymus ir kitaip prasmingai įsitraukti į procesą, galų gale, reali ir rizika pakartotinai nukentėti.

Paminėtina ir tai, kad kokybiška apsaugos sistema reikšmingai priklauso nuo skirtingų žinybų bendradarbiavimo, ypač aukų nukreipimo į NVO atveju, kuris ne visais atvejais yra sklandus. Pavyzdžiui, teisėsaugos institucijų ar kitų tarnybų akiratyje atsidūrusiai aukai ne visuomet aiškiai išartikuliuojama galimybė pasinaudoti pagalba teikiančių NVO paslaugomis. Kodėl taip yra paaiškina oficialaus aukų nukreipimo mechanizmo su visais reikiama instrumentais Lietuvoje nebuvimas. Formalizuota aukų nukreipimo tvarka padėtų žinyboms greičiau ir efektyviau dalintis informacija. Sykiu mechanizmas užtikrintų, kad nė viena (potenciali) prekybos žmonėmis auka „neiškris“ iš sistemos, o gaus pilną paketą jai priklausančių apsaugos ir pagalbos priemonių (TIPP Report 2019)⁸².

Svarbu ir tai, kad nors Lietuvoje 2015 m. buvo patvirtintos išsamios Prekybos žmonėmis aukų nustatymo, ikiteisminio tyrimo ir tarpinstitucinio bendradarbiavimo rekomendacijos⁸³, šis dokumentas išlieka tik rekomendacinio pobūdžio. Tai leidžia atsirasti įvairioms aukų identifikavimo ir jų nukreipimo sistemos spragoms. Jos, savo ruožtu, atveria kelius antrinei, pakartotinei aukų viktimizacijai, kuria yra suinteresuoti prekeiviai žmonėmis.

Viena iš tokių grėsmių yra laikomas poveikis nukentėjusiajam arba liudytojui, bendradarbiaujančiam su teisėsaugos tarnybomis ir teikiančiam parodymus prieš įtariamuosius. Kaip jau minėta, LR BPK reglamentuoja nukentėjusiųjų apsaugą nuo poveikio proceso metu. Tačiau fizinė prekybos žmonėmis aukų apsauga už apklausų kambario ir/ar teismo salės sienų vis dar išlieka probleminiu aspektu ieškant

⁸² Trafficking in Persons Report. 2019. United States of America: Department of State;

⁸³ Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro, vidaus reikalų ministro ir socialinės apsaugos ir darbo ministro 2015 m. gruodžio 17 d. Įsakymas Nr. I-327/1V-1015/A1-758, *supra note 47*;

visapusiškos nusikaltimo įveikos priemonių (Žukauskaitė, Luobikienė 2015, 126; Žibas 2016, 28)^{84 85}.

Nepakankamas valstybės dėmesys fizinei aukų apsaugai atsispindi tarptautinių ekspertų rekomendacijose ir ataskaitose aptariant Lietuvoje vyraujančią situaciją. Naujausioje JAV valstybės departamento ataskaitoje dėl prekybos žmonėmis Lietuva ir toliau visiškai išlaiko minimalius standartus atitinkančių šalių grupės poziciją aukų apsaugos, jų interesų atstovavimo ir ikiteisminio tyrimo inicijavimo srityse (TIPP Report 2019, 297)⁸⁶. Tačiau šalia kitų probleminių sričių, minimas nepakankamas šalies rūpestis aukų apsauga ikiteisminio tyrimo metu ir teismo metu. Ataskaitoje rašoma: „teisėsaugos nesuteikiama aukų apsauga ikiteisminio tyrimo metu ir teismo metu prisidėjo prie to, kad aukos neįsitraukė į procesą. Konkrečiai, prekeiviai žmonėmis gąsdino aukas šioms žengiant į arba paliekant teismo salę <...>“ (TIPP Report 2019, 298)⁸⁷.

Komentuodamas situaciją Lietuvoje, JAV valstybės departamentas šį trūkumą įvardijo jau trečiojoje kasmetinėje savo ataskaitoje, įskaitant 2019, 2018 ir 2017 metus. Užtikrinti aukų apsaugą nuo pakartotinės viktimizacijos tyrimo metu ir teismo metu Lietuvai įvardijama kaip prioritetinga rekomendacija.

Apsaugos nukentėjusiesiems trūkumą įvardija ir Kovos su prekyba žmonėmis ekspertų grupė (GRETA)⁸⁸, prižiūrinti kokybišką Europos Tarybos konvencijos dėl veiksmų prieš prekybą žmonėmis įgyvendinimą. Savo naujausioje ataskaitoje komisija pažymi, jog „Pasak kai kurių specializuotų NVO atstovų, dėl specializuoto prieglobsčio (angl.

⁸⁴ Žukauskaitė, Aušra; Luobikienė, Irena. 2015. Prekybos žmonėmis aukų reintegracijos į visuomenę problemiškas: nevyriausybinių organizacijų darbuotojų požiūris. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos* 2(37): 122–130;

⁸⁵ Žibas, Karolis, *supra note* 38;

⁸⁶ Trafficking in Persons Report, *supra note* 82;

⁸⁷ Trafficking in Persons Report, *supra note* 82;

⁸⁸ The Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA), *supra note* 50;

shelter) trūkumo, aukos lieka gyventi savo namuose ir yra lengviau paveikiamos ar prigąsdinamos prekeivių žmonėmis. Kai kurias aukas prekeiviai žmonėmis suranda šioms gyvenant išnuomotuose būstuose.“ (GRETA 2019, 36)⁸⁹. Todėl, komisijos teigimu, „<...> atsakingi asmenys Lietuvoje turėtų užtikrinti, kad prekybos žmonėmis aukos, liudytojai ir jų šeimos galėtų praktiškai naudotis visomis aukų apsaugos priemonėmis ir išvengtų atsakomųjų veiksmų (angl. *retaliation*) bei grasinimų tyrimo metu, taip pat ir teismo proceso metu ir po jo.“ (GRETA 2019, 43)⁹⁰.

Taigi, šio tyrimo problematika grindžiama teze, jog nepaisant to, kad prekybos žmonėmis nukentėjusieji padeda teisės saugos institucijoms demaskuoti dažnai tarptautines organizuotas nusikalstamas prekeivių žmonėmis grupuotes, yra pagrindo manyti, kad mainais jų teisė jaustis fiziškai saugiais ne visuomet yra užtikrinta. Nusikaltėlių daromas spaudimas aukoms neapsiriboja tik apklausų kambariu ar teismo sale, tačiau veikia nukentėjusiuosius svarbiausiu (ir kartu sunkiausiu) jiems periodu – trumpalaikiu ir ilgalaikiu pagalbos teikimo – (re)integracijos metu.

Kiekvienu individualiu atveju, nukentėjusiajam turėtų būti teikiama tiek NVO pagalba, tiek teisės saugos apsauga nuo vadinamojo poveikio: persekiojimų, fizinės, psichologinės prievartos ir t. t., kurie turi konkretų tikslą – sumažinti arba visai išvengti gresiančios baudžiamosios atsakomybės. Su teisės saugos institucijomis bendradarbiaujantys ir parodymus duodantys asmenys dėl socialinių ir ekonominių priežasčių tampa ypač pažeidžiami prekeivių žmonėmis ar kitų su nusikalstamu pasauliu susijusių asmenų daromam poveikiui. Ši problematika ir leidžia formuluoti tyrimo apie poveikį prekybos žmonėmis atvejais aktualumą.

⁸⁹ The Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA), *supra* note 50;

⁹⁰ The Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA), *supra* note 50;

4. TYRIMO METODOLOGIJA

4. 1. Tyrimo metodai, tyrimo instrumentai ir duomenų analizė

Pagrindiniai šiame tyrime keliami klausimai: kokiomis formomis ir kada poveikis nukentėjusiesiems gali pasireikšti? Ar ir kokia valstybės apsaugos sistema nuo vadinamojo poveikio veikia Lietuvoje? Kokia nukentėjusiųjų asmenų patirtis gaunant apsaugą dėl patirto poveikio?

Tyrime buvo naudojama socialinių mokslų siūloma kokybinių sociologinių (kriminologinių) tyrimų metodologija. Kokybinė perspektyva leido suprasti tyrimo dalyvių (informantų) prasmes, suteikiamas tokiems reiškiniams kaip poveikis, pagalba, apsauga ir t. t. Kokybinė prieiga taip pat naudinga tuo, jog leido išryškinti neatitikimus tarp formaliai veikiančios kovos su prekyba žmonėmis aukų apsaugos sistemos ir realios (išgyventos) šioje sistemoje atsidūrusių asmenų patirties.

Įgyvendinant tyrimą, pirmiausia buvo atlikta kovos su prekyba žmonėmis politikos konteksto analizė. Peržvelgti šioje srityje galiojantys tarptautiniai ir nacionaliniai teisės aktai bei kiti dokumentai, Lietuvoje/užsienyje atlikti tyrimai ir įvairių valstybinių/nevalstybinių organizacijų ataskaitos.

Taip pat buvo atlikti 25 giluminiai pusiau struktūruoti interviu su nukentėjusiais, pagalbą teikiančių nevyriausybinių organizacijų darbuotojais ir teisėsaugininkais naudojant iš anksto paruoštus klausimynus. Iš viso buvo naudojami penki skirtingi klausimynai, pritaikant juos skirtingoms tyrimo dalyvių grupėms, tačiau išlaikant bendrą tyrimo ašį – poreikį visapusiškai suprasti poveikį nukentėjusiesiems prekybos žmonėmis atvejais.

Visi surinkti interviu buvo išrašyti, analizės metu iš viso duomenų masyvo buvo išskirtos probleminės temos ir kategorijos, išryškinti jų tarpusavio ryšiai ir tyrimo dalyvių prieštaravimai. Visa tai tekste iliustruojama citatomis, netaisant pasisakiusiųjų kalbos. Pabaigoje formuluojamos tyrimo išvados ir pateikiamos rekomendacijos.

Rezultatų analizės dalyje taip pat pateikiami du apibendrinti poveikio nukentėjusiems asmenims pagal BK 233 atvejai, kurie iliustruoja realią poveikio raišką ir teismų praktiką tokio pobūdžio bylose. Visais atvejais nuosprendžiai buvo paskelbti per pastaruosius penkerius metus, t. y. iliustruoja neseną teismų praktiką.

4. 2. Tyrimo dalyviai ir jų atranka

Atsižvelgiant į aptartas nusikaltimo ir jo aukų charakteristikas, pagalbos ir apsaugos sistemas Lietuvoje, nustatyti tyrimo dalyvių atrankos kriterijai. Pirma, buvo siekiama poveikį suprasti remiantis skirtingomis perspektyvomis: tiek nukentėjusiųjų, tiek nevyriausybininkų, tiek teisėsaugos institucijų atstovų. Antra, buvo siekta atrinkti didžiausią patirtį kovoje su prekyba žmonėmis turinčius tyrimo dalyvius (nevyriausybininkus ir teisėsaugininkus) bei tiesiogiai poveikį prekybos žmonėmis byloje patyrusius asmenis (nukentėjusiuosius). Trečia, tyrimo dalyviai atrinkti iš skirtingų Lietuvos vietovių.

Remiantis tikslinės atrankos kriterijais, buvo įtraukti penkių skirtingų lygmenų atstovai. Pirmasis lygmuo: nuo prekybos žmonėmis nukentėję ir poveikį patys tiesiogiai patyrę asmenys (13 tyrimo dalyvių). Pažymėtina, jog visi jie ikiteisminio tyrimo metu dėl prekybos žmonėmis buvo gavę nukentėjusiojo statusą. Antrasis lygmuo: pagalbą teikiančių NVO atstovai (4 tyrimo dalyviai). Tyrime dalyvauti sutiko trys iš penkių pagrindinių pagalbą prekybos žmonėmis aukoms teikiančių NVO. Trečiasis lygmuo: specializuoti prekybos žmonėmis ikiteisminio tyrimo tyrėjai (3 tyrimo dalyviai). Ketvirtasis lygmuo: specializuoti prekybos žmonėmis ikiteisminio tyrimo prokurorai, organizuojantys ir vadovaujantys tyrimui (3 tyrimo dalyviai). Penktasis lygmuo: teisėjai, priimančys sprendimus prekybos žmonėmis bylose (2 tyrimo dalyviai). Iš viso dalyvavo tyrime 25 informantai. Daugiau informacijos apie juos žr. 1, 2, 3 lentelėse*.

1 lentelė. Nukentėjusiųjų nuo prekybos žmonėmis ir poveikį patyrusių asmenų aprašymas

1 lygmuo: NUKENTĖJUSIEJI NUO PREKYBOS ŽMONĖMIS IR POVEIKŲ PATYRĘ ASMENYS (interviu žymimi kodu N_Nr. ...)						
Nr.	Amžius	Lytis	Gyvenamoji vieta verbavimo metu (Lietuvoje)	Prekybos žmonėmis tikslas šalis	Prekybos žmo- nėmis forma tikslas šalyje	Interviu trukmė
1.	24	Vyras	Kaimiška vietovė, Vidurio Lietuva	Didžioji Britanija	Vertimas daryti nusikalstamas veikas	38 min.
2.	38	Moteris	Didmiestis	Lietuva	Vertimas daryti nusikalstamas veikas; prostitucija	1 val. 39 min.
3.	33	Vyras	Kaimiška vietovė, Rytų Lietuva	Didžioji Britanija	Darbinis išnaudojimas	1 val. 01 min.
4.	30	Vyras	Didmiestis	Vokietija	Prekyba žmonėmis	1 val. 06 min.
5.	23	Moteris	Miestas, Vakarų Lietuva	Lietuva	Prostitucija	1 val. 10 min.
6.	52	Vyras	Didmiestis	Didžioji Britanija	Darbinis išnaudojimas	1 val. 03 min.
7.	37	Moteris	Kaimiška vietovė, Vakarų Lietuva	Olandija	Vertimas daryti nusikalstamas veikas	30 min.
8.	20	Vyras	Didmiestis	Lietuva ir Prancūzija	Vertimas daryti nusikalstamas veikas	1 val. 07 min.
9.	26	Vyras	Didmiestis	Olandija	Vertimas daryti nusikalstamas veikas	24 min.
10.	18	Moteris	Kaimiška vietovė, Šiaurės Lietuva	Lietuva	Prostitucija	43 min.
11.	23	Moteris	Kaimiška vietovė, Pietvakarių Lietuva	Didžioji Britanija	Prostitucija	1 val. 45 min.
12.	25	Moteris	Miestas, Vakarų Lietuva	Škotija	Vertimas daryti nusikalstamas veikas	32 min.
13.	21	Moteris	Kaimiška vietovė, Rytų Lietuva	Lietuva	Prostitucija	39 min.

2 lentelė. Pagalbą teikiančių NVO atstovų aprašymas

2 lygmuo: PAGALBĄ TEIKIANČIŲ NVO ATSTOVAI (interviu žymimi kodu NVO_Nr. ...)			
Nr.	Eksperto aprašymas	Darbo patirtis prekybos žmonėmis lauke	Interviu trukmė
	Tiesioginis pagalbos teikimas prekybos žmonėmis aukoms	<5 metai	1 val. 45 min.
	Tiesioginis pagalbos teikimas prekybos žmonėmis aukoms	>15 metų	1 val. 34 min.
	Tiesioginis pagalbos teikimas prekybos žmonėmis aukoms	>10 metų	1 val. 02 min.
	Tiesioginis pagalbos teikimas prekybos žmonėmis aukoms	>15 metų	1 val. 28 min.

3 lentelė. Teisėsaugos institucijų atstovų aprašymas

TEISĖSAUGOS INSTITUCIJŲ ATSTOVAI			
3 lygmuo: SPECIALIZUOTI IKITEISMINIO TYRIMO DĖL PREKYBOS ŽMONĖMIS TYRĖJAI (interviu žymimi kodu sp_nr. ...)			
Nr.	Teisėsaugos institucijos atstovo aprašymas	Darbo patirtis prekybos žmonėmis lauke	Interviu trukmė
	Duomenų rinkimas ikiteisminiam tyrimui dėl prekybos žmonėmis	>10 metų	44 min.
	Duomenų rinkimas ikiteisminiam tyrimui dėl prekybos žmonėmis	>15 metų	51 min.
	Duomenų rinkimas ikiteisminiam tyrimui dėl prekybos žmonėmis	>15 metų	52 min.

4 lygmuo: SPECIALIZUOTI IKITEISMINIO TYRIMO DĖL PREKYBOS ŽMONĖMS PROKURORAI (interviu žymimi kodu P_Nr. ...)		
Ikiteisminio tyrimo dėl prekybos žmonėmis organizavimas ir jam vadovavimas	>10 metų	54 min.
Ikiteisminio tyrimo dėl prekybos žmonėmis organizavimas ir jam vadovavimas	>5 metų	46 min.
Ikiteisminio tyrimo dėl prekybos žmonėmis organizavimas ir jam vadovavimas	>10 metų	1 val. 12 min.
5 lygmuo: TEISĖJAI (interviu žymimi kodu T_Nr. ...)		
Sprendimų bylose dėl prekybos žmonėmis priėmimas	>15 metų	1 val. 20 min.
Sprendimų bylose dėl prekybos žmonėmis priėmimas	>15 metų	53 min.

* *Lentelėse pateikiama informacija yra fragmentiška, siekiant apsaugoti visų tyrime dalyvavusių asmenų anonimiškumą ir konfidencialumą.*

Visų tyrime dalyvavusių nukentėjusiųjų ir didžiosios dalies teisėsaugos institucijų atstovų kontaktai buvo gauti bendradarbiaujant su NVO Kovos su prekyba žmonėmis ir išnaudojimu centru (KOPŽI). Pirminį kvietimą dalyvauti tyrime nukentėjusiesiems perdavė KOPŽI atstovė, ir tik gavus asmenų sutikimą, tyrėjas susisiekdavo su kiekvienu informantu ir suderindavo būsimo interviu vietą, laiką ir t. t. Susitikimai su nukentėjusiais vyko įvairiose vietose: bibliotekose, nukentėjusiųjų namuose, socialinės globos įstaigose, kuriose šiuo metu laikinai gyvena nukentėjusieji, ir KOPŽI patalpose. Buvo sudarytos visapusiškos sąlygos nukentėjusiajam pasirinkti susitikimo vietą ir kitas detales. Pažymėtina, kad dalyvauti tyrime atsisakė iš viso 14 nukentėjusių asmenų. Pagrindinės priežastys buvo susiję su nukentėjusiųjų baime patirti pakartotinius nusikaltėlių veiksmus (kerštą), nenoru prisiminti nei paties išnaudojimo, nei su poveikiu susijusių patirčių. Kai kurie išreiškė nepasitikėjimą tyrimą vykdančiu asmeniu, kurio nukentėjusieji nepažįsta.

Pagalbą teikiančių NVO atstovų kontaktai yra prieinami viešai, todėl pirminį kvietimą dalyvauti tyrime tyrėjas perdavė savarankiškai. Nors buvo siekiama įtraukti visas penkias pagrindines Lietuvoje pagalbą prekybos žmonėms aukoms teikiančias organizacijas, tyrime dalyvauti sutiko trys iš jų. Interviu su nevyriausybininkais vyko jų darbo vietose. Su teisėsaugos institucijų pareigūnais (spec. tyrėjais, spec. prokurorais ir teisėjais) taip pat susisiekė tyrėjas, kliaujantis prieš tyrimą nustatytais jau minėtais atrankos kriterijais. Jie susiję su darbine patirtimi prekybos žmonėms lauke ir geografinė tyrimo dalyvio darbo vieta. Susitikimai su teisėsaugininkais vyko jų darbovietėje. Dalyvauti tyrime atsisakė iš viso 5 teisėsaugos institucijų atstovai.

Tyrimas „Ar saugu siekti teisingumo? Poveikis nukentėjusiems nuo prekybos žmonėms“ yra didesnio projekto „Kovos su prekyba žmonėmis ir išnaudojimu tinklo stiprinimas Lietuvoje“ dalis, vykdomo „Kovos su prekyba žmonėmis ir išnaudojimu centro“ (KOPŽI)⁹¹.

4. 3. Tyrimo etika

Prekybos žmonėmis nukentėjusieji yra pažeidžiami ne tik dėl patirto nusikaltimo, bet ir, dažnu atveju, iki tol sukauptos asmeninės patirties. Todėl buvo apsvarstytos įvairios dalyvavimo tyrime grėsmės, pavyzdžiui, neteisingos ir/ar kaltę implikuojančios klausimų formuluotės ir iš to kylantis asmenų re-traumavimas ir re-stigmatizavimas, blogesniu atveju – galimybė iš asmens pasisakymų jį identifikuoti. Tai galėtų sukelti pakartotinės viktimizacijos tikimybę.

Todėl vykdant socialinius tyrimus ir įtraukiant nuo nusikaltimo nukentėjusiųjų patirtį turinčius asmenis kaip tyrimo dalyvius, būtina laikytis tyrimo etikos gairių. Tokios gairės yra suformuluotos Britų kriminologų asociacijos Etikos kodekse (British Society of Criminology 2015)⁹², kuriuo ir buvo remtasi.

⁹¹ Kovos su prekyba žmonėmis ir išnaudojimu centras, *supra note* 71;

⁹² British Society of Criminology Statement of Ethics [interaktyvus]. British Society of Criminology, 2015 [žiūrėta 2019–09–20]. <<http://www.britsocrim.org/documents/BSCEthics2015.pdf>>;

Tyrimė laikomasi tokių pagrindinių etikos principų: informuoto sutikimo ir žalos vengimo. Informuotas sutikimas reiškia, kad visiems tyrimo dalyviams buvo suteikta pilna informacija apie tyrimo tikslus, tyrimo eigą ir duomenų panaudojimą. Todėl dalyvauti tyrimė buvo kviečiami tik tie asmenys, kurie tvirtai išreiškė laisva valia priimtą sutikimą.

Žalos vengimo principas įpareigojo tyrėją užtikrinti, kad tyrimo dalyviams nebuvo daroma fizinė, psichologinė ar kitokia žala, o esant tokiai rizikai – imtasi priemonių pašalinti rizikos faktorius. Įgyvendinant šį kriterijų, po interviu su nukentėjusiuoju susiekdavo KOPŽI atstovė ir pasiūlydavo psichologinę pagalbą, jei ši būdavo reikalinga.

Visiems tyrimo dalyviams užtikrintas anonimiškumas ir konfidencialumas. Todėl surinkti duomenys buvo ir yra prieinami tik tyrimą vykdušiam asmeniui. Tyrimo dalyviai informuoti ir apie savo galimybę atsisakyti dalyvauti tyrimė dėl bet kokių priežasčių, o tyrėjas įsipareigojo iki tol surinktus duomenis sunaikinti. Pažymėtina, jog tokių atvejų nepasitaikė.

Visi informantų pasisakymuose minėti miestų, miestelių pavadinimai, prekyvių žmonėmis, nukentėjusiųjų ar kitų asmenų vardai bei organizacijų ir tarnybų pavadinimai tekste buvo pakeisti.

5. REZULTATŲ ANALIZĖ

5. 1. Poveikis prekybos žmonėmis atvejais

Nevyriausybininkų ir teisėsaugininkų nuomonės apie tai, kas tiksliai yra poveikis, išsiskyrė, tačiau kartu viena kita papildė. Vieni ekspertai vardijo praktikoje pastebimas poveikio formas, kiti tas, apie kurias yra girdėję, tačiau darbe teigė susiduriantys retai. Kartu jie sutarė, kad pagrindinis poveikio tikslas – parodymų prieš įtariamąjį sušvelninimas, kuris padeda sumažinti gresiančią baudžiamąją atsakomybę arba visai jos išvengti. Pasak pagalbą teikiančios NVO atstovės, poveikis pasireiškia tada, kai

atliekami tam tikri veiksmai, kuriais norima, kad nukentėjęs asmuo pakleistų parodymus, todėl, kad kaltinamasis ar įtariamasis išvengtų baudžiamosios atsakomybės. Poveikis galėtų būti ir psichologinis smurtas, ir fizinis smurtas, grasinimai, šantažas, kažkokios tai piniginės išmokos. (NVO_Nr. 1).

Kita ilgametę patirtį prekybos žmonėmis lauke turinti NVO atstovė papildė, kad poveikis pasireiškia tiek teismo salėje, tiek ir už jos ribų, ir juo gali būti

Bet kas. Gali būti poveikis panaudojant aplinką spaudimui, draugus pažįstamus, gatvės bendruomenę. Tai gali būti veikimas per šeimos narius, tikrai, arba kažkam yra naudos, arba yra įtraukęs tą žmogų [*šeimos narij* – aut. past.]. Papirkinėjimas per šeimos narius gali būti. Atsiranda tokie aktyvūs sugyventiniai, kurie pradeda ieškoti naudų arba dar kažko. Čia irgi apie artimuosius galima tada sakyti. Tai gali būti aiškūs labai grasinimai ženklų forma, arba žodine forma. Trečias dalykas – persekiojimai, kas irgi labai aiškiai, vizualiai [*pasireiškia* – aut. past.]. Ketvirtas dalykas – tiesiog bauginimo dalykai, per patį teisinį procesą. Tai yra agresyvus kalbėjimo tonas, užduodami klausimai visokie su tokiais vertinimais, moralę ar dar kažkokius tokius dalykus, ir bandymai parodyt, kad tu čia esi pats kaltas. <...>. Tada tam, kad nueiti liudyti, reikia praeiti pro kaltinamąjį, o kaltinamasis, pavyzdžiui, ištiesia kojas ir sudeda viena ant kitos, turi peržengt per jį. (NVO_Nr. 4).

Taip pat, dar viena NVO atstovė prisiminė atvejų, kada poveikį skambučių ir įtikinėjimų forma įtariamasis darė pats būdamas įkalinimo įstaigoje:

Dar vienas įdomus atvejis buvo [poveikio], iš įkalinimo įstaigos mano mergaitė darydavo, kad pakeist parodymus. Tiesiai iš įkalinimo įstaigos skambindavo telefonu. Bet mes viską užfiksavom. Aišku, pati mergina teisėsaugai neprisipažino, bet mes ir prokurorai po to buvom daug budresni, jie po to turėjo motyvų posėdžio metų išklausti, ir, vis dėlto, buvo sužinota, kad jis tikrai skambino. (NVO_Nr. 3).

Kalbintas teisėjas pabrėžė, kad įtariamųjų daromą poveikį nukentėjusiesiems ar liudytojams galima suskirstyti į užtraukiantį baudžiamąją atsakomybę („įrodomąjį“) ir tokį, kurio pagrindimui surinkti pakankamai duomenų yra sudėtinga:

Aš skirstyčiau į poveikį, kuris yra nusikalstamas ir jį galima įrodyti, ir yra poveikis, nuo kurio mergina turi būt apsaugota, bet įrodyti nieko nepavyksta. Pavyzdžiui, telefono skambučiai ir tylą. Tai, vargu, ar galima ką nors dėl to apkaltinti, kad jis daro poveikį tylėdamas telefone ir nustatyti, iš kokio telefono ir kaip. Apsaugoti reikia nuo visko, nuo visokio poveikio, ir nuo automobilio stovinčio – juk nedraudžiama stovėti automobiliui, taip? <...> Poveikis yra siūlymas papirkti už tylėjimą, jį galima užfiksuoti kažkaip, grasinimai, pagrobimas žmogaus. Visa tai baudžiamojoje byloje turi perspektyvą. Bet poveikis, plačiąja prasme, nuo kurio ji turi būt apsaugota, tai ir nuo naktinių skambučių, ir nuo automobilio, ir nuo visko. (T_Nr. 2).

Apibendrinus tyrimo metu gautus duomenis, poveikį galima suskirstyti į kelias kategorijas. Viena vertus, egzistuoja poveikis, kuris nukentėjusiajam yra daromas ikiteisminio tyrimo metu ir daugiausiai pasireiškia vykstant procesui (uždaroje patalpoje). Toks poveikis gali būti reiškiamas provokaciniais įtariamųjų ar jų atstovų komentarais, replikomis, kūno gestais, baimės ir nesaugumo jausmo sukėlimu ir t. t. Kartu tokios poveikio priemonės gali būti apibūdinamos kaip psichologinis smurtas ir bauginimas. Kaip jau minėta ankstesniame skirsnyje (žr. 4.2. Apsaugos aukoms sistema Lietuvoje), apsaugos nuo poveikio sistema Lietuvoje daugiausiai ir yra orientuota į neatidėliotiną tokio poveikio užkardymą (Chomentauskas, Dereškevičiūtė, Murauskienė 2017, 45–69).

Kita vertus, tiek teisėsaugos, tiek NVO ekspertai, tiek nukentėjusieji kalbėjo ir apie kitokio pobūdžio poveikį. Šis poveikis pasireiškia asmens privačiame (kasdieniame) gyvenime, kada įtariamieji, jų bendrininkai ar kt. suinteresuoti asmenys su nukentėjusiuoju bando ieškoti kontaktų ir daryti jam įtaką. Šios formos poveikio išvengti yra daug sudėtingiau, nes jis liečia asmeninį žmogaus gyvenimą ir kėsina į jo pamatinį saugumą. Kitaip sakant, toks poveikis išlieka nepastebimas nukentėjusiojo interesus atstovaujančių tarnybų, o aukoms prigrasinama apie jį niekam nepasakoti. Priešingu atveju, grasinama panaudoti įvairius smurtinius arba prievartinius veiksmus, siekiant sukelti maksimalų nesaugumo jausmą. Tokio tipo poveikis ir yra pagrindinis šio tyrimo objektas.

Pagrindinės būtent šio poveikio formos, pasak ekspertų, apima psichologinį smurtą, papirkinėjimą, pasireiškiantį pinigų siūlymu nukentėjusiajam, tačiau taip pat pastebimas ir fizinis smurtas ir prievarta. Jie, tyrėjų ir prokurorų manymu, pasireiškia tik išskirtiniais atvejais ir praktikoje yra stebimi retai. Dažniausiai apsiribojama psichologinėmis poveikio priemonėmis, tokiomis kaip grasinimai, šantažas, baimės sukėlimas ir palaikymas.

Ekspertai atskleidė, kad nusikaltėliai gali versti nukentėjusiuosius susilaikyti nuo pilnų parodymų šantažavimu, kad, pavyzdžiui, davus parodymus, nukentėjusiojo artimiesiems bus parodytos jo(-s) nuotraukos ir/ar vaizdo įrašai, susiję su seksualiniu išnaudojimu; bauginimais, kad laisvėje likę kaltinamųjų bendrininkai keršys už įkalinimo įstaigoje atsidūrusį draugą; persekiojimu, kada nukentėjusysis jaučia esąs sekamas savo įprastinėje aplinkoje. Tokiu būdu nukentėjusiajam siunčiamas signalas, jog jo ir šeimos narių saugumas yra atsidūręs nusikalstamo pasaulio rankose.

Nepaisant to, kad nukentėjusieji patys stengiasi atsiriboti nuo juos išnaudojusių asmenų, šie deda pastangas rasti aukas per bendrus pažįstamus asmenis bei – dažnai – socialinių tinklų pagalba. Socialiniams tinklams tapus reikšminga gyvenimo dalimi, dalis psichologinio poveikio vyksta per Facebook ir SMS žinutes ar skambučius dienos ar nakties metu. Šiame tyrime dalyvavusių nukentėjusiųjų poveikio patyrimas, jo dinamika ir raiškos formos plačiau aptariamos 6.3. skirsnyje.

Paklausti apie tai, kaip dažnai tenka susidurti su poveikiu prekybos žmonėmis atvejais, visų trijų NVO atstovės sutarė, kad poveikį, švelnesne ar šiurkštesne forma, tenka stebėti bene kiekvienu atveju, nepriklausomai nuo to, ar pradėtas ikiteisminis tyrimas, ar ne.

Tai tų psicho-emocinių poveikių daryti spaudimą yra tikrai labai daug. O spaudimai yra daromi ar tiesiogiai, ar ne tiesiogiai – jie *visada*⁹³ daromi, kiekvienai aukai. Čia gal mano kaip psichologo požiūris. Nepažįstu nei vieno per tiek metų, kam nei vienam spaudimas nepadarytas. Net jeigu aš jį kalbinu ir gražiai čiulbu – tai irgi yra kvota emocinė. (NVO_Nr. 3);

Dažnai. Tikrai dažnai [*pastebiu poveikį* – aut. past.]. Aš, kaip ir pačioj pradžioj minėjau, kad mes jau esam nusiteikę, kad jeigu prasideda baudžiamasis procesas – tai bus ir poveikis. Tikrai dažnai. Ir pas mane <...> ryte čia pirmi, kurie šovė į galvą, užsirašiau visus klientus, kurie dabar yra patyrę poveikį. Jeigu mes su klientais bendraujam, tai jie, vis dėlto, praneša. (NVO_Nr. 1);

Taip, žinoma [*pastebiu poveikį* – aut. past.]. Beveik kiekvienu atveju. <...> Nukentėję asmenys labai išsigąsta. (NVO_Nr. 4);

Kas liečia prekybos žmonėmis lauką, ir kai mes tik pradėjom dirbti, tai jis pasižymėjo labai dideliu poveikiu. Ir galbūt mes, stovintys šalia aukų, matėme tuos dalykus, tačiau mes, na, ne tai, kad nesupratom, bet nemokėjom to įvardinti kaip poveikio. Ir manau, kad teisėsauga tą labai gerai matė, ir tai buvo tada, kai fizinio poveikio buvo labai daug. Buvo sumušimai ir baisūs grasinimai, kai, įsivaizduokit, nusikaltėliai atvyksta pas tave į namus ir tavo vaikų akivaizdoje kažką tau daro – tai tikrai labai baisus poveikis. Tačiau įdomu, kad laikui einant <...> tarsi tas poveikis truputėlį subtilėjo. Ne tai, kad jo mažėjo, bet jis subtilėjo, ir, va, tada mes pradėjom visi reaguoti. Ir, va, tada galbūt daugiau tų bylų dėl poveikio atsirado, jis pasidarė daugiau įvardijamas. Ir socialiniai darbuotojai, mes jau iš savo nasrų nebepaleidžiam šito termino. Kur bekalbėtume apie prekybą žmonėmis, mes visada įvardijame, kad tai yra lydimasis komponentas visada. Ir praktiškai labai retai mačiau prekybos žmonėmis bylą, kur nebūtų poveikio. (NVO_Nr. 2).

Tuo tarpu, kai kurių tyrėjų ir prokurorų patirtis – kitokia. Jie savo darbe poveikį teigė pastebintys ne kiekvienu atveju ir ne taip dažnai, kaip nevyriausybinių organizacijų atstovai. Visgi teisėsaugos atstovai

⁹³ Kursyvu parašytas žodis informantų kalboje nurodo jų pabrėžiamus žodžius;

pritarė, jog poveikis gali turėti rimtų neigiamų pasekmių ikiteisminiam tyrimui, sėkmingam bylos nuosprendžio priėmimui ir aukos psichologinei būsenai.

Bent jau mano praktikoje, nepasakyčiau, kad tai yra didelė problema. Yra buvę tokių dalykų, bet nepasakyčiau, kad masiškai ir dažnai tokių dalykų būna [*poveikio apraiškų* – aut. past.]. Galbūt mano įtariamieji iškart supranta, kuo tai gali baigtis. Iš savo praktikos, aš visada perspēju savo įtariamuosius, skiriant kardomąją, kuri nėra susijusi su laisvės apribojimu. (SP_Nr. 2);

Aš tai nesusidūriau, taip, kad, va, tiesiogiai, kad žinočiau, kad būtų ieškoma [*nukentėjusiojo* – aut. past.] ar panašiai tų žmonių. Būna taip, kad patys žmonės bijo kalbėti, tie patys nukentėję, tie patys aukos, nes jie būna įbauginti, jie nebenori to viso prisiminti, galbūt jie tiesiog negalvoja, kad jiems gali būti daromas poveikis. Bet kiek man teko susidurti... Aišku, gali numanyti, kad kažkur kažkoks draugas paskambino, kažkur padarė, kažką bandė, kad tu nekalbėk ar kaip, bet kad iš to kas nors būtų išsirutulievę – aš tokių neturėjau atvejų. (SP_Nr. 1).

Šie skirtumai gali būti aiškinami tuo, jog pagalbą teikiančios NVO turi daugiau tiesioginio kontakto su nukentėjusiais, nes betarpišką pagalbą teikia ne tik ikiteisminio tyrimo ar proceso metu, bet ir ilgalaikėje perspektyvoje. Be to, neretai nevyriausybinėse organizacijose dirbantys socialiniai darbuotojai, psichologai ir kt. yra pirmieji, kurie užmezga kontaktą su nukentėjusiuoju.

Jei poveikį teisėsaugos atstovai (ypač prokurorai ir teisėjai) dažniausiai turi galimybes fiksuoti teismo salėje ir, šnekant bendrai, jį suvokia per teisinę prizmę, tai pagalbą teikiančių NVO darbuotojai stebi kasdieniame aukų gyvenime vykstantį poveikį. Dažniausiai nevyriausybininkai jį ima įtarti tada, kai nukentėjusysis ima palaikyti „šaltėsnį“ kontaktą arba visai jį nutraukia, rečiau atsiliepia į pagalbos tarnybų arba tyrėjų skambučius arba pradeda įtikinėti, kad jam jų teikiama pagalba – nebereikalinga.

Dažniausiai mes suprantam iš to, kad su mumis nebenori bendrauti. Tai, vat, čia mums būna pirmas ženklas, kad kažkas atsitiko. Būna taip, kad lydim apklausų metu, ikiteisminio tyrimo metu, tarsi, viskas gerai, su mumis viskas gerai, nueina, atsisėda pas tyrėją ant kėdės ir ten pradeda keisti paradymus. Ir mes sakom, palauk, dar vakar visai kitaip kalbėjai. Kas atsitiko?

Na, vat ir tada pradeda aiškėti. Arba nepradeda aiškėti, o mes galim tik numanyti. Būna taip, kad viso ikiteisminio tyrimo metu laikosi parodymų, o teisme pakeičia. Arba net pasako, kad [*pagalbą teikiančios NVO pavadinimas* – aut. past.] mane vertė taip sakyti. Ar pareigūnai mane vertė taip sakyti. (NVO_Nr. 2).

Galiausiai, pažymėtina, kad poveikį nukentėjusiesiems daro labai skirtingi asmenys. Tai ir dar nesuimti prekeiviai žmonėmis, jų bendrininkai, artimieji (pavyzdžiui, įtariamųjų žmonos ar draugės), pasitaiko ir specialiai tam pasamdytų asmenų.

Tikrai ne visais atvejais [*poveikį* – aut. past.] daro įtariamieji ar kaltinamieji jau. Daro jų sėbrai – tai galėtų būti tų nusikaltėlių artimieji, pažįstami, draugai, tačiau nebūtinai. Tai gali būti ir šiaip kokie nors pasirinkti jų žmonės, papirkti žmonės, perduoti tam tikras [*grasinančias poveikio* – aut. past.] žinutes (NVO_Nr. 1);

Na, tai kaip minėjau, daro nusikalstamas pasaulis, nusikaltimus padarę asmenys. Dažniausiai su tais asmenimis, kuriais kartu darė nusikaltimus, bet jie dažniausiai yra nepatekę į teisės saugos akiratį. Ar pasiūstum tu savo draugą vakare, kuris nieko nežino, pas tą ir tą moterį trenkt jai per ausį prie vaikų, ar ne? Na, tai nepasiūsi savo draugo, kuris nieko apie tai nežino. Tai tiesiog siūsi žmogų, kuris susijęs su tuo yra. (NVO_Nr. 2).

Interviu su kai kuriais NVO pagalbos tarnybų ir teisės saugos pareigūnų atstovais taip pat atskleidė, kad poveikį gali daryti ir įtariamuosius procese ginantys advokatai. NVO atstovės nemažai šnekėjo apie šią problematiką, galimai peržengiančią advokatų etikos ribas, kada teismo koridoriuose šie replikuoja nukentėjusiesiems, juos fotografuoja ar kalbina. Kitais atvejais – ieško kontaktų ir už teismo salės ribų, pavyzdžiui, realiai važiuodami pas nukentėjusiuosius į namus ir siūlydami pasirašyti atsakomybę teisiamesiems nubrauksiančius dokumentus. Kelios NVO atstovės atskleidė, kad įtariamųjų advokatai nukentėjusiųjų gyvenamąją vietą yra bandę išsiaiškinti per skambučius pagalbą teikiančioms tarnyboms.

Ir vienas advokatas, čia jau vemt verčia, toks <...>. Pagarsėjęs jau tų nusikaltėlių advokatas, žinokit. Ir, nu, tokia asmenybė, taip provokuoja. Dabar paskutinis atvejis buvo, mes išeinam iš teismo posėdžių salės, mūsų nukentėjusysis buvo apklaustas atskiroj patalpoj, nu, kad nesustiktų su įtariamuoju, kad nebendratų, kad vėl kokio poveikio nedarytų, nu, ir šiaip,

visa baimė, nerimas, drąsiau jaučiasi kažkur atskiroj patalpoj kalbėdamas į tą ekraną. Tai po to posėdžio mes vis tiek susitikom koridoriuj, ir to įtariamojo nesusitiko, o susitiko tik advokatą. Ir, įsivaizduojat, mes taip stovim, kalbamės su mūsų jau advokatu, ir tas įtariamojo advokatas kažką pašaukia ir mes taip atsisukom, o jisai fotografuoja! Ir fotografuoja tą mūsų nukentėjusįjį. Nu, tai jūs įsivaizduojat? Čia yra tokia nenormali taktika. Tas mūsų nukentėjusysis pašiurpo, pasimetė, pradėjo klausinėti, kas dabar bus, kur jis dės mano nuotraukas ir panašiai. (NVO_Nr. 1).

Poveikio atvejis prekybos žmonėmis byloje Nr. 1

Viename iš didžiųjų Lietuvos miestų buvo inicijuotas ikiteisminis tyrimas pagal BK 147 (Prekyba žmonėmis) ir 157 (Vaiko pirkimas arba pardavimas) straipsnius, kuriame įtariamaisiais paskelbti du LR piliečiai. Tiek ikiteisminio tyrimo, tiek teismo proceso metu prieš įtariamuosius nepalankius jiems parodymus jau buvo davę du nukentėjusieji. Poveikis iš įtariamųjų asmenų prasidėjo vykstant ikiteisminiam tyrimui. Teismo nutartyje užfiksuoti nukentėjusiųjų (vienas iš jų – nepilnametis) parodymai rodo, kad vieną dieną į namus atvyko įtariamieji ir, naudodami psichologinį smurtą ir agresyvią retoriką, liepė sėstis į mašiną ir nusivežė prie netoliese esančio tvenkinio, klausinėjo, ar nukentėjusieji supranta, jog kaltininkai per juos atsidūrė didelėje bėdoje, ir už parodymus prieš juos gali būti laužomos kojos. Įtariamieji reikalavo duoti melagingus parodymus ir meluoti, jog šie nedalyvavo prekyboje žmonėmis, o nusikalstamų veikų vykdyti į užsienio valstybę juos vykti vertė ir išnaudojo visai kitas asmuo. Įtariamieji pažadėjo padengti nukentėjusiesiems galimai skirtų būdų išlaidas, jeigu tektų jas sumokėti dėl melagingų parodymų davimo. Susitikimas nukentėjusiuosius išgąsdino, ir nors nebuvo fizinio smurto, nukentėjusieji teigė bijoję dėl savo ir savo šeimos narių saugumo. Dėl šios priežasties, vienas nukentėjusysis iš baimės pokalbio su įtariamaisiais metu sutiko keisti savo parodymus, nes manė, kad jeigu nevykdys nurodymų, jam gali kas nors nutikti. Visgi galiausiai parodymų vyras nepakeitė. Medžiagoje užfiksuota, kad įtariamieji ir vėliau ieškojo kontaktų telefonu ir Facebook, siūlė susitikti ir nepamiršti kaltę suversti trečiajam asmeniui.

Pirmosios instancijos teismas inicijavo atskirą tyrimą dėl poveikio pagal BK 233 (Poveikis liudytojui, nukentėjusiam asmeniui, ekspertui, specialistui ar vertėjui) straipsnį toje pačioje prekybos žmonėmis byloje, tačiau tyrimas buvo nutrauktas. Teismas sprendimą motyvavo tuo, kad informacija apie galbūt daromą poveikį buvo pateikta praėjus septyniems mėnesiams po kaltinime nurodytos nusikalstamos veikos darymo ir nebuvo pasisakyta dėl to anksčiau. Todėl padaryta išvada, kad nukentėjusiojo parodymai dėl poveikio nėra patikimi ir pakankami šios nusikalstamos veikos įrodymui. Tyrimas buvo nutrauktas argumentuojant, kad nesurinkta pakankamai objektyvių įrodymų dėl poveikio fakto.

Nuosprendis buvo apskūstas, ir Apeliacinis teismas savo poziciją grindė kitokiais argumentais. Bijodamas poveikio, vienas iš nukentėjusiųjų paprašė galimybės proceso metu parodymus duoti nuotolinio ryšio priemonėmis, realiai nė karto nekeitė savo parodymų. Todėl įvertinta, kad susitikimo metu darytas poveikis sukėlė nukentėjusio asmens baimę. Be to, atkreiptas dėmesys, kad vienas iš nukentėjusiųjų buvo nepilnametis, socialiai pažeidžiamas asmuo, ir liepimas sėstis į automobilį bei išjungti mobiliojo ryšio priemonę jam pagrįstai atrodė kaip grėsmė kelianti situacija. Abu nukentėjusieji parodymus davė nuosekliai, papildė vienas kitą. Pabrėžta, jog poveikio pagal BK 233 straipsnį sudėtis yra formali, todėl nusikaltimas laikomas baigtu tada, kai atliekami draudžiami veiksmai, ir nusikaltimo baigtumo momentui neturi reikšmės, ar kaltininkas pasiekė savo tikslą. Todėl poveikį darę asmenys buvo pripažinti kaltais.

Apeliacinis teismas įvertino jauną kaltinamųjų amžių ir konstatavo, kad dėl to jie galimai nesugebėjo tinkamai įvertinti padarytų nusikalstamų veikų pavojingumo, ir neskyrė papildomos baudžiamosios atsakomybės, o subendrino galutinę laisvės atėmimo bausmę. Teismas taip pat iš dalies tenkino vieno iš nukentėjusiųjų asmenų civilinį ieškinį, nurodydamas dėl patirto poveikio atlyginti kelių šimtų eurų žalą.

5. 2. Baudžiamieji poveikio aspektai

Poveikis bet kokio pobūdžio byloje pagal LR įstatymus yra laikomas draustina veika. Verta suprasti, kokie iššūkiai lydi teisėsaugos institucijų atstovus inicijuojant ikiteisminį tyrimą dėl poveikio prekybos žmonėmis byloje, juolab, kad teismą pasiekusių tokio pobūdžio bylų skaičius yra nedidelis. Poveikis liudytojui, nukentėjusiam asmeniui, ekspertui, specialistui ar vertėjui yra reglamentuotas pagal BK 233 straipsnį. Įstatyme jis apibrėžiamas taip:

1. Tas, kas bet koku būdu siekė paveikti liudytoją, nukentėjusį asmenį, ekspertą, specialistą ar vertėją, kad šie ikiteisminio tyrimo metu, teisme arba Tarptautiniame baudžiamajame teisme ar kitoje tarptautinėje teisminėje institucijoje duotų melagingus parodymus, išvadas, paaiškinimus ar neteisingai išverstų, arba trukdė jiems pagal šaukimą atvykti pas ikiteisminio tyrimo pareigūną, prokurorą, į teismą arba į Tarptautinį baudžiamąjį teismą ar kitą tarptautinę teisminę instituciją, baudžiamas viešaisiais darbais arba bausme, arba laisvės apribojimu, arba areštu, arba laisvės atėmimu iki dvejų metų.

<...>

3. Tas, kas padarė šio straipsnio 1 ir 2 dalyse numatytas veikas, panaudodamas smurtą ar kitokią prievartą, baudžiamas areštu arba laisvės atėmimu iki ketverių metų.

Tyrimo metu spec. tyrėjai, spec. prokurorai ir teisėjai pabrėžė, kad poveikį įvairiomis nusikaltimo aiškinimosi stadijomis patiria ne tik prekybos žmonėmis nukentėjusieji. Pasak jų, tai yra daugumą baudžiamųjų bylų lydintis reiškiny, kurio racionalus tikslas – nukentėjusįjį priversti sušvelninti savo parodymus ir tokiu būdu sumažinti įtariamiesiems (kaltinamiesiems) gresiančią baudžiamąją atsakomybę.

Prokurorai atskleidė, kad poveikį įrodyti teisine prasme yra sudėtinga. Tyrėjams ar pagalbą teikiančių tarnybų darbuotojams neužtenka žinoti arba įtarti, kad nukentėjusiajam buvo daromas poveikis. Daugiau kaip dešimt metų tyrimams dėl prekybos žmonėmis vadovaujanti prokurorė teigė, kad ir patys nukentėjusieji apie poveikį pasisako toli gražu ne visada.

Kitas niuansas yra tai, kad norint, kad būtų pradėtas tyrimas dėl poveikio, žmogus turi duot kažkokius parodymus naujai. Parašyt pareiškimą, kad nagrinėjama byla [dėl prekybos žmonėmis – aut. past.], bet man daromas yra poveikis, ir tada užsiveda naujas procesas dėl poveikio darymo. Tai yra naujas ikitėisminis tyrimas. Tačiau tuos žmones [nukentėjusiuosius – aut. past.] įkalbėti po to, jeigu jiems daromas poveikis, rašyti pareiškimą, vėl iš naujo būti apklausinėjamam, nėra taip lengva. Tai šitoj daly [NVO – aut. past.] šiek tiek gelbėja, bet toli gražu ne visada pavyks įkalbėti žmogų... O be jo parodymų ta byla niekaip negali prasidėti, niekaip negali vykti, niekaip negali sėkmingos pabaigos turėti. <...> Ir toks tarsi užburtas ratas gaunasi – jisai nerašo pareiškimo, jisai nenori duot parodymų, o poveikis daromas yra. (P_Nr. 3).

Kaip rodo teismų praktika ir patvirtina tyrimo duomenys, poveikį nusikaltėliai dažniausiai išsako ne tiesiogiai, o daug aptakesnėmis frazėmis ar pasakymais. Kaip teigė anksčiau cituotas teisėjas, poveikis gali būti išreikštas ir be žodžių, pavyzdžiui, skambučiu ir tylą kitoje ragelio pusėje, tam tikrais rankų ir/ar mimikos gestais. Tokio pobūdžio veiksmai ir tikėtinas jų rezultatas gali būti nesunkiai „perskaitomi“ įtariamųjų ir nukentėjusiųjų, tačiau būti ne tokie aiškūs stebinčiajam iš šalies, įskaitant NVO, teisėsaugos ar kt. tarnybas. Neakivaizdžiai išreikštą poveikį užčiuopti teisinėmis priemonėmis ir dėl jo pradėti sėkmingą baudžiamąjį tyrimą, teisėsaugininkų nuomone, yra dar sudėtingiau, kartais – neįmanoma.

Žmogus supranta, kad tai yra poveikis, bet bylai kaip įrodymui to gali neužtekti. Na, sakykim, kaip pavyzdys, žmogus sako man paskambino pažįstamas ar nepažįstamas ir pokalbio metu sakė žinai, kas čia toks skambina? – Ne. Turi tokių reikalų teisme, ane? Aš taip tik preliminarai pasakoju. Kaip ten, turi reikalų? Tai va, tai pagalvok dėl tų savo parodymų. Mhm, tai aš tau tada rytoj paskambinsiu. Ir, vat, tiesiog tokio pokalbio turinys. Žmogus, nukentėjusysis suprato, kad tai tikrai yra dėl to. Jis tai suprato kaip grasinimą. Grasinimas joks neišsakytas, tiesiog – tu pagalvok. Dabar aš poveikį galiu inkriminuot tik tada, kai žmogus daro poveikį – ir nebūtinai grasinimas čia yra šitam straipsny – prašydamas duot *melagingus* parodymus, ir įtarime dar turiu įrašyt, kokius melagingus parodymus jis prašo duoti. Na, pavyzdžiui, pasakyk, kad ne aš tave išnaudojau, arba pasakyk, kad tavęs niekas nemušė. (P_Nr. 3);

Aišku, kartais būna taip, kad tu sakai, čia paskambino telefonu, pagrasi-no. Už tai to žmogaus [įtariamojo – aut. past.] neuždarysi. Netgi, klausimas, ar tyrimą pradėsi, nors tai gali būti užslėptas grasinimas. Kur vaikštai

vakarais? Koks tavo reikalas. Ne, ne – aš žinau, kur tu vaikštai. Suprantat, atrodo, nekaltas pokalbis. Bet jeigu tu jo bijai, tu suvoki, kad tu, ko gero, nebegali ten eit. Nes jis žino, kur tu vaikštai. (SP_Nr. 3).

Galima teigti, kad poveikio įrodinėjimą ir platesnį jo suvokimą apsunkina jo paties neapibrėžtumas. Kai poveikis išreiškiamas aptakiai ir nekonkrečiai, teisinių argumentų prasme jį sunku įrodyti. Tačiau, kaip vėliau bus matyti aptariant nukentėjusiųjų patirtis dėl poveikio, žmogaus įbauginimo ir sukeltos baimės rezultato nusikaltėliai pasiekia ir tokiomis priemonėmis. Pabrėžtina, kad tarp aukos ir įtariamojo per visą išnaudojimo periodą susiklosto specifinis galios santykis, ir jame nedalyvavusiems žmonėms „iš išorės“ įtariamojo verbalinius ar neverbalinius veiksmus suprasti kaip grasinimus ar bauginimą gali būti sunku.

Teisėsaugos institucijų atstovai teigė, kad iškeliant baudžiamąją bylą dėl poveikio nepakanka remtis prielaidomis ar savaime suprantamu žinojimu, kad konkretus veiksmas yra poveikis keisti parodymus. Poveikis neretai daromas taip, kad liktų suprantamas tik dviem pusėms – įtariamajam bei nukentėjusiajam. Ir nors baudžiamasis tyrimas ir sėkmingas bylos sprendimas dėl poveikio gali būti laikomas apsaugos aukai priemone, kaip matyti, jis ne visuomet perspektyvus. Šnekant tiksliau, teisine prasme, poveikis kiekvienu atveju turėtų būti aiškiai įtariamojo (ar kito jį darančio asmens) išreikštas nukentėjusiajam (ar liudytojui) bei užfiksuotas papildomomis specialiomis priemonėmis. Prokurorės žodžiais:

Taip, tokių nuteisimų esu turėjusi, vienas žmogus yra įtariamuoju, kitas žmogus, jo draugas, darė poveikį liudytojui, tai jie kartu su ta pačia byla siunčiami į teismą. Bet kadangi skambutis tą liudytoją jau buvo pasiekęs, kad į susitikimą kviečia, tuo atveju mes jam davėm įrangą, ir ta įranga įrašė jau tą pokalbį, o tas įrašytas pokalbis sudėliojo jau visus taškus. Nes kai vienas žmogus sako darė poveikį, kitas žmogus sako nedariau poveikio – tai vėl lieka parodymai ant parodymų, jie dažniausiai akis į akį šnekasi. Ir jeigu neturi kažkokio įrašo – jau vėl problema. (P_Nr. 3).

Taigi, matyti, kad poveikio identifikavimas baudžiamąja prasme yra sudėtingas procesas ir reikalauja ne tik kruopštaus pareigūnų darbo, bet ir nukentėjusiojo asmens bendradarbiavimo su teisėsauga (ir

NVO) pastangų. Tam, kad galėtų pasisakyti apie patirtą poveikį, nukentėjęs asmuo turi visiškai pasitikėti teisėsaugos tarnybomis ir būti užtikrintas, kad šios galės jį apsaugoti nuo poveikio, nepriklausomai nuo to, kada, kokioje vietoje ar kuriuo paros metu jis pasireiškų. Tačiau siekiant tobulinti apsaugos nuo poveikio sistemą, reikia atsižvelgti į poveikio įvairovę bei tai, kokias poveikio raiškos formas įvardija jį patyrę prekybos žmonėmis nukentėjusieji.

5. 3. Poveikio raiška ir formos

Kokias poveikio formas patyrė šiame tyrime dalyvavę nukentėjusieji asmenys? Poveikio mastas ir formų įvairovė, pasiektas ar nepasiektas rezultatas, yra labai skirtingi. Taip pat išsiskyrė nukentėjusiųjų kalbėjimo apie šias patirtis būdai, kada vieniems tai – tolimesnis ir jau išgyventa patirtis, kitiems – baimė ir stresą tebekeliantys prisiminimai.

Tyrimo metu kalbinti nukentėję asmenys parodė, kad jų patirtas poveikis daugiausiai pasireiškė asmeniniame (kasdieniame) gyvenime, kai su jais kontaktų ieškota vykstant baudžiamajam tyrimui. Keli nukentėjusieji teigė susidūrę su poveikiu teismo salėje.

Tyrimas leidžia kalbėti apie tris pagrindines poveikio formas: psichologinį, fizinį ir ekonominį poveikį. Psichologinis poveikis nukentėjusiems pasireiškė tiek per socialinių tinklų priemones, tiek telefono skambučiais ar žinutėmis, taip pat ir susitikus gyvai. Tyrimo metu kelios iš seksualinį išnaudojimą įtrauktos merginos papasakojo, kad parodžiusiosios pirmuosius ženklus apie savo norą atsitraukti nuo išnaudotojų ir ėmusios bendradarbiauti su pagalbą teikiančiomis tarnybomis, gavo grasinančių žinučių iš nusikaltėlių.

Nu, nežinau, tikrai nemažai. Ir į Facebooką buvo žinučių grasinančių, ir į namus ateidavo [*išnaudotojai* – aut. past.], viską. <...> Po kokios savaitės pradėjo rašinėti viską. Nu, ten ir su keiksmažodžiais rašė, kad tu būsi užkasta, taip ir toliau, paskutinė kūrva, taip toliau, tipo, dar pasigailėsi, kad... nes aš viską policijai iš karto perdaviau. Dabar, sako, pasigailėsi. (N_Nr. 10).

Merginos žodžiais, tiesiogiai grasinta buvo ir jos motinai, pas kurią į namus buvo atėjusi prostitucijos organizatorė ir teiravosi, kur rasti

besislapstančią nukentėjusiąją. Apie savo vizitą nusikaltimo organizatorė per Facebook pranešė nukentėjusiajai, taip siekdama ją dar labiau įbauginti ir sugėdinti. Vėliau mergina atskleis, kad iš baimės sugrįžo pas išnaudotoją, nes jai buvo gėda, jog į situaciją tapo įtraukta ir jos motina.

Kita moteris papasakojo, jog buvo įtraukta į priverstinį nusikaltimų darymą – parduotuvėse reikėdavo pavogti brangiai kainuojančią kosmetiką, garsių prekės ženklų rūbus ir batus, o visus daiktus atiduoti prekeiviams žmonėms. Daiktai būdavo realizuojami Lietuvos rinkoje. Kai mergina sugrįžo į Lietuvą ir pasakė, jog daugiau vogti nebevažiuos, o apie vertimą daryti nusikaltimus papasakojo NVO tarnybai, ji sulaukė grasinančių žinučių. Išnaudotojai taip pat su mergina ieškojo kontakto akis į akį:

Jie [*grasinimai* – aut. past.] prasidėjo greitai, kai aš grįžau į Lietuvą, ne daug dienų tikrai buvo praėję. Mane pasikvietė Kamilė vėl pasikalbėti [verbuotoja]. Aš iš pradžių labai daug kartų sakiau, kad aš neisiu [*susitikti* – aut. past.], bet ji mane po to šiaip ne taip išnekino, ir aš sutikau nueiti. Tai mane iškart į mašiną, ir buvo prigrasinta, kad jeigu prasižiosiu Lietuvoj, nu, bus blogai man. Kad mane į mišką išveš, pakars, ir kas, sakė, tavęs pasiges? (N_Nr. 12).

Psichologinis manipuliavimas – įtikinėjimas, šantažas ir bauginimas – pasireiškė ir kitos tyrimo dalyvės atveju, per savo gyvenimą patyrusios bent kelis išnaudojimo etapus. Merginos teigimu, dar vaikystėje ją mama su močiute už pinigus pardavė vienam netoliese gyvenančiam vyrui tenkinti seksualinių įgeidžių, nes šeima ilgą laiką patyrė pinigų trūkumą ir gyveno skurde. Po kelerių metų, kai jam buvo pareikšti kaltinimai, mergina į savo telefoną ėmė gauti žinutes ir skambučius:

Bandė [*ieškoti kontaktų* – aut. past.]. Taip. <...> Jis bandė ieškoti kontakto per kompiuterį, per telefoną, tiesiog, bandė gauti mano numerį. Viena mergina iš vaiknamio davė mano numerį. Ten jisai pradėjo, Valdele, myliu aš tave, tau pinigų duosiu, atsiimk kaltinimus. Nenoriu aš sėsti. Po to, jo dukra, Milda, kuri irgi sėdi pataisos namuose irgi už afioras, viską, irgi mane prie ikinės [*IKI prekybos centro* – aut. past.] kiekvieną rytą gaudydavo, grašindavo. Paskui sakė, Valdele, atsiimk parodymus, jis tave myli kaip senelis, kaip tėtis. (N_Nr. 13).

Panašią patirtį atskleidė ir dar vienas tyrimo dalyvis, kurio situacijoje dėl prekybos žmonėmis šiuo metu vyksta ikiteisminis tyrimas. Dalį gyvenimo praleidęs vaikų globos įstaigoje, vaikinai ir kiti tokią patirtį turintys jaunuoliai ėmė bendrauti su gerokai vyresnio amžiaus vyru, jaunimą įtraukusiu į nusikalstamų veikų darymą Lietuvoje, vėliau – užsienyje. Pasak tyrimo dalyvio, nusikalstamos veiklos imtis jį paskatino noras turėti savo uždirbtų pinigų ir pasijausti nepriklausomu žmogumi. Didesnę pinigų pusę vis tiek pasiimdavo išnaudojimą organizavęs vyras. Gyvenimo globos įstaigoje patirtį turintys jaunuoliai būdavo siunčiami atlikti pavojingiausių darbų, dažniausiai – nuimti pinigų nuo apgautų žmonių banko kortelių. Prasidėjus baudžiamajam tyrimui, su vaikinų ieškoma kontaktų ir bandoma susitikti.

Nors iš pirmo žvilgsnio, nežinant prieš tai vykusių išnaudojimo epizodų, vaikinų pasakojime būtų sunku išvelgti poveikį – veikiau draugišką pasiūlymą – tačiau bendras kontekstas, kuriame atsiskleidžia konkreti, žemiau aprašyta, vaikinų patirtis, leidžia į visą situaciją žvelgti kaip į potencialų poveikį:

Bet, jo, vienas rašo, kada atvažiuosi, tipo, į Marijampolę. Čia yra jo [*pagrindinio organizatoriaus* – aut. past.] draugas. Nu, bet jau čia nebuvo, kada atvarysi, tau bus tas ir tas. Bet tiesiog bando prisivilioti. Atsiuntė Jim Beam'o butelį [*nuotrauką* – aut. past.], rašo, čia turiu, tai kada atleksi pas mane? Nes, pažiūrėk, kiek laipsnių, o neturiu su kuo sugert. Tai va. Jam yra kokie kem penki metai, tai irgi bando prisivilioti, tipo, atvaryk, pagersim. O paskui atsiras kažkokių žmonių ir bus tau egzekucija. Gali būt taip. Bet, aš galvoju, kad aš geriau nusiimsiu 10 eurų nuo kortelės, jeigu norėsiu prisigert, ir su žmonėmis, kurie su manim dainuos, juoksis, o ne mane skriaus. (N_Nr. 8).

Tyrimas taip pat parodė, kad kai kurie tyrime dalyvavę asmenys patyrė pasikartojantį persekiojimą. Apgauta dėl darbo vietos greito maisto užkandinėje ir į didžiulį prostitucijos tinklą Didžiojoje Britanijoje įtraukta mergina papasakojo apie ypač žiaurias išnaudojimo ir gyvenimo viešnamyje sąlygas, kuriame nemažą dalį „sekso darbuotojų“ sudarė nepilnametės. Per atsitiktinumą nuo išnaudotojų pasprukusi nukentėjusioji dėka užsienio policijos ir pagalbą suteikusios NVO grįžo namo bei sutiko duoti parodymus prieš didelės išnaudotojų grupės

narius, kilusius iš tos pačios kaimiškos vietovės Lietuvoje. Pabrėžtina, kad potencialių nukentėjusiųjų iš Lietuvos buvo ir daugiau, tačiau jaunos moterys nesutiko duoti parodymų prieš nusikaltėlius, prisidėjusius prie seksualinio išnaudojimo.

Kelionės iš apklausos kartu su spec. tyrėju metu, vyras pastebėjo, jog juos jau kuris laikas seka automobilis. Kadangi mašina laikėsi atstumo, nebuvo pakankamai svarių įtarimų ją sustabdyti. Tačiau merginai ši situacija, taip pat ir tyrėjo žodžiai, jog jie yra sekami, sukėlė ypač didelę baimę. Vėliau mergina į savo Facebook paskyrą periodiškai gaudavo žinutes iš nežinomų vartotojų paskyrų apie tai, kad nereikėtų prasidėti su teisėsauga, jeigu jai rūpi jos pačios gyvybė. Jokio fizinio kontakto su ja nė karto nebuvo ieškota. Merginos žodžiuose juntama apnikusi baimė ir sumišimas:

Nu, tokia visa perbalusi, pasimetusi, miglotos tokios mintys lindo į galvą. Ir ta baimė, kad kažkas čia galbūt nutiks. Arba aš išlipsiu, gal kažkas privažiuos. Nu, visokios, visokios tokios... Nežinau net. Aišku, belenkaip buvo baisu. Ir taip dabar, pavyzdžiui, eini gatve ir yra ta baimė – pravažiuoja mašina, ir tiesiog tu bijai. Su mama pradedi šnekėt, ir mama sako, tu pasisaugok, nes tu negarantuota, kad tau kažkas nenutiks. Ir aš tuo tikrai negarantuota. Aš bijau. O ką daryt? Vėl tuos vaistus gert raminančius? Ne, aš negaliu nuodyt savęs. (N_Nr. 11).

Nemažai nukentėjusių asmenų šnekėjo apie fizinį smurtą kaip poveikio priemonę. Jau minėtas vaikų globos įstaigoje dalį gyvenimo augęs vaikinys papasakojo, kad jam yra tekę susidurti su fiziniu smurtu. Lankantis vieno Lietuvos didmiesčio mikrorajone, kuriame gyvena ir pats išnaudojimo organizatorius, tyrimo dalyvį tamsoje užpuolė ir sumušė nenustatyti asmenys. Nors nukentėjęs vaikinys nematė, kas konkrečiai taip padarė, jis turi pagrindo įtarti užpuolikus, juolab, kad kitokių priešų teigė neturintis.

Susiję turbūt, aš taip galvoju. Nes taip tai negali būt. Suprasčiau, jeigu... Nu, jis ten Šeškinėj gyvena, ir mane Šeškinėj sudaužė. Bet jeigu būtų ten Antakalny kažkas susparde, arba Karoliniškėse – tada gal galėčiau pasakyti ne ne, jis tikrai nekaltas, o galbūt kažkokie chuliganai, arba girti žmonės šiaip nori papokštaut. Bet kai tu vaikštai Šeškinėj Šeškinėj, nu, aš ten realiai buvau kelias valandas toj Šeškinėj, tai kažkas užmatė,

kažkas jam pranešė, jisai pranešė tiems, kad maždaug čia jau vaikšto, tie pa-vaikščiojo pavaikščiojo, pažiūrėjo, oho, Dominykas! Reikia kažkaip gražiai jį nukirst. (N_Nr. 8).

Fizinio smurto poveikį teigė patyrusi ir į darbinį išnaudojimą papuolusi moteris. Jos teigimu, prekeiviai žmonėmis prie namų durų pasirodė tą pačią dieną sugrįžus namo iš Olandijos, kur moteris buvo priversta vogti iš parduotuvių brangių prekės ženklų rūbus. Nors moteris buvo tvirtai apsisprendusi nebedalyvauti veikloje, nes už vagystes išnaudotojai su ja ne visada atsiskaitydavo, taip pat buvo atėmę asmens dokumentą, nusikaltėliai darė spaudimą ir vėl vykti kartu. Prasidėjus bendradarbiavimui su teisėsauga ir kitomis tarnybomis Lietuvoje, kaltininkai žinojo, kad moteris papasakos tiesą. Dėl to buvo griebtasi fizinio smurto ir kaip priemonės priversti moterį važiuoti į Olandiją dar kartą, ir kaip „prevencinės“ priemonės nuo pilno tiesos atskleidimo institucijoms.

Žinot, tą pačią dieną atvažiavo, kai aš grįžau. Jie jau buvo grįžę, o aš Olandijoje, svečių namuose, dar penkias paras pragyvenau. Policija mane apgyvendino. Nežinau, iš kur jie sužinojo, ar taip nujausdami, ar taip netyčia gavosi – dar nespėjau į namus įeit, ir jie atvažiavo. <...> Pasikvietė mane pasikalbėt. Trenkė per veidą ir paskui su šlanga primušė. Mano vaikams matant. Paskui jau slėpdavaus, buvo ne kartą, ne du atvažiavę. O paskui mano mamą priešnekinio, kad mane išleistų į užsienį. <...> Jo. Tai aš mamai neištėvėčiau, papasakojau paskui. Kad mane vertė vogti, kad mušė – viską papasakojau. (N_Nr. 7).

Keli tyrime dalyvavę nukentėjusieji taip pat minėjo, kad, mainais už tylėjimą, jiems pasiūlytos nemažos sumos pinigų. Pavyzdžiui, tyrime dalyvavęs vyras papasakojo, jog į prekybą žmonėmis papuolė tada, kai vienas iš matymo pažįstamas draugas pasiūlė vykti į užsienį uždarbiauti mėtant skrajutes į pašto dėžutes. Atvykus paaiškėjo, kad nors darbo pobūdis atitiko pažadus, geras ir stabilus atlyginimas bei adekvačios gyvenimo sąlygos tebuvo prasimanytas. Už darbą be išeiginių, be darbo sutarties ir be asmens dokumento, į išnaudojimą pakliuvę asmenys gaudavo keliolika kartų mažesnę atlyginimą, kurio neužtekdavo net pragyvenimui, nekalbant apie galimybę padėti Lietuvoje likusiems šeimos nariams. Poveikis pasireiškė praėjus kelioms

dienoms po to, kai vyras pabėgo nuo išnaudotojo ir su ambasados pagalba sugrįžo namo. Stovėdamas vietinės parduotuvės eilėje, vyras išgirdo, kaip priešais stovintis nepažįstamas vyras (kaip vėliau paaiškės, vieno iš prekybos žmonėmis organizatorių giminaitis) ėmė klausinėti pas pardavėją, kur tiksliai gyvena į Didžiąją Britaniją uždarbiauti važiavęs informantas:

Informantas: Tai, sakau, gal manęs ieškai? Jis man sako, ar tu buvai Anglijoj? Nu, sakau, aš. Tai einam į lauką pašnekėt. Tai sėsk į mašiną. Nu, kam reikia, sakau, ir taip nešalta. Ir davė man taip suprast, kad aš tau sumokėsiu kiek tu ten nori, tik tu atsiimk kaltinimus. Sakau, čia gausis kaip ir melagingi parodymai ir panašiai – baudos nemažos, visų pirma. Aš sumokėsiu ir baudas. Paskui aš tiesiog tiesiai šviesiai pasakiau – man pinigų nereikia.

Tyrėjas: Kaip jūs apibūdintumėte jo bendravimą su jumis?

Informantas: Iš pradžių labai mandagiai. Paskui jau kai mato, kad neina susišnekėt – vos ne jeigu pasodinsi, nepamiršk, kad pats gali ten papult. Nu, sakau, manęs gąsdint nereikia. Ir davė man suprast, kad aš žinau, kur tu gyveni. Tas pokalbis užtruko gal apie penkiolika minučių, gal dvidešimt. Viskas. Tai dar jis man paskui – tai palik savo kontaktus. Norėsi, sakau, susirasi – ir viskas tuo pasibaigė. O siūlė jis man tikrai nemažą sumą pinigų, vos ne dvigubai, kiek ieškiny yra. <...> Prie savęs jis turėjo keturis tūkstančius. Neva, tu parašyk, duodu keturis tūkstančius, parašyk, kad tu neturi jokių pretenzijų, nieko, lapą sava ranka parašyk, pasirašyk... (N_Nr. 3).

Apibendrinant tyrime gautus duomenis, galima teigti, kad poveikis turi ir tam tikrą dinamiką. Jeigu nusikaltėliai (arba, kaip minėta, jų bendrininkai, kartais – advokatai) iš pradžių mėgina su aukomis susitarti „gražiuoju“, o už tylėjimą neretai pasiūlomos piniginės išmokos, tai atsisakius jas priimti prasideda grasinimai. Jie gali būti lydimi ir fizinio smurto.

Pažymėtina, kad ne dėl visų „minkštojo“ poveikio formų, tokių kaip įkyrūs skambučiai/žinutės, dviprasinės užuominos ar pasiūlymai „saugotis“, galima inicijuoti ikiteisminius tyrimus, nes ne visos jos išreiškiamos aiškiai liepiant pakeisti parodymus. Kaip teigia O. Fedosiuk, „Galima sakyti, kad grasinimu gali būti pripažintas bet koks

baimės jausmo sukėlimo arba jos palaikymo būdas – tiek akivaizdus, tiek ir neakivaizdus. Beviltiška laukti, kad nusikaltėliai baugins aukas tik tokiais būdais, kurie akivaizdūs ir kuriuos lengva įrodyti. Kartais psichinę prievartą tiesiog būtina įžvelgti ir iš pirmo žvilgsnio visai draugiškuose nusikaltėlio ir aukos santykiuose.“ (Fedosiuk 2001, 108)⁹⁴. Todėl galima teigti, jog visais atvejais parodymus duodantiems asmenims turi būti užtikrinta teisė į apsaugą, o nusikaltėliams pasiūsta aiški žinia, jog už jų (ar bendrininkų) daromus veiksmus gresia griežta atsakomybė.

5. 4. Poveikio pasekmės

Įtariamųjų daromas poveikis yra pastanga nukentėjusįjį įbauginti bei priminti jam, kad tikrieji situaciją tebekontroliuojantys asmenys, nepaisant pradėto baudžiamojo tyrimo, yra nusikaltėliai. Dėl to poveikis neigiamai veikia aukos savivertės jausmą, kelia baimę ir įtampą dėl savęs ir savo artimųjų, kelia grėsmę saugumui. Patirtas poveikis gali iš naujo pastūmėti į priklausomybes. Bendrai, poveikio pasekmės užkardo kokybišką nukentėjusiųjų sugrįžimą į savo bendruomenę ir visuomenę bei ilgalaikių savų tikslų siekimą bei jų išpildymą.

Tyrimė dalyvavusių nukentėjusiųjų pasakojimai leidžia teigti, jog poveikio pasekmės nėra vienareikšmiškos nei pačiai aukai, nei ikitėmsiniam tyrimui. Dalis kalbintųjų šnekėjo apie tuo metu buvusią didelę pakartotinės viktimizacijos baimę – nerimą patirti sumušimus, būti pagrobtiems ar kitaip nukentėti. Vyravo baimė, kad neišpildžius išnaudotojų lūkesčių, šie ims konkretių susidorojimo veiksmų. Apie sukausčiusią baimę, atsiradusią būtent kaip poveikio pasekmė, šnekėjo didžioji dalis nukentėjusiųjų.

Į išnaudojimą prostitucijai įtraukta tyrimė dalyvavusi mergina atskleidė, kad poveikį jai darė patys išnaudojimo organizatoriai, o jis

⁹⁴ Fedosiuk, Oleg. 2001. Psichinės prievartos samprata baudžiamojoje teisėje. Jurisprudencija 21(13): 101–115;

pasireiškė kaip įkyrus nuolatinis žinučių per Facebook rašinėjimas. Nukentėjusioji atskleidė, kad šiuo metu nusikaltimą darę asmenys yra įkalinti dėl prekybos žmonėmis:

Labai reikėjo psichologinės pagalbos. Pradžioje būdavo taip, kad bijodavau autobusais važinėti. Pamatai kokį nors vyrą ir, uff, sustingus sėdi. Nu, bijai net pajudėti, ir poveikis buvo. Bet su laiku, su laiku, vat, su <...> bendradarbiavom, bendradarbiavom su moterų krizių centru, ir su laiku atsistojau ant kojų. Dabar turu šeimą, turiu vyrą, turiu sūnų, ir gyvenu. (N_Nr. 5).

Į nusikalstamų veikų darymą užsienyje ketintas įtraukti kitas tyrimo dalyvis atskleidė, jog patyrė poveikį per socialinius tinklus, kai išnaudotojai ieškojo kontaktų su juo ir grasino visaip pakenkti, jeigu vyras nesutiks švelninti savo parodymų. Vienišas, sergančią mamą prižiūrintis nukentėjusysis, pats turintis kompleksinių fizinės ir psichikos sveikatos iššūkių, teigė, kad tiek gero draugo apgavystė verbuojant, tiek vėliau patirtas poveikis reikšmingai pablogino jo emocinę būseną.

Na, ji [*baimė* – aut. past.] pasireiškė taip, kad aš bijojau net į kiemą išeiti parūkyti. Bijojau išeiti už kiemo vartų, ypač tamsiu paros metu. Tamsiu paros metu aš bijojau išeiti į parduotuvę, cigarečių nusipirkt ir taip toliau. Būdavo, sutemsta, ir man reikia eit į parduotuvę, sakau, mama, aš neisiu. Mama ir patėvis suprato kurį laiką, patys eidavo. Bet kai jį [*įtariamąjį* – aut. past.] uždarė, aš jau po biškį, po biškį išlįsdavau, tamsiu paros metu, kažkur nueidavau. Nors, aišku, kyla ta baimė išeiti tamsiu paros metu, bet reikia ir einu. Net ir dabar bijau. (N_Nr. 4).

Dalis tyrimo dalyvių teigė pergyvenę ne tik dėl poveikio pasekmių sau, bet ir artimiesiems, ypač savo vaikams. Kai kurių tyrimo dalyvių patirtis rodo, jog bijodamos dėl vaikų gerovės, moterys keletą kartų rinkosi bėgti iš namų ir laikinai glaustis pas giminaičius ir/ar drauges. Vienas tyrimo dalyvis minėjo, jog nors dalis kaltininkų šiuo metu yra įkalinti ir poveikį jis patyrė seniai, su nevyriausybinų organizacijų pagalba persikraustė gyventi į kitą miestą. Paklaustas, ar jaučia baimę vieną dieną sutikti išnaudotojus gatvėje, vaikinai pritariamai linktelėjo ir teigė, kad iki šiol vengia gatvėmis vaikščioti vienas, o vakarais stengiasi ilgiau pasilikti darbe. Šis atvejis iliustruoja ilgalaikes prekybos žmonėmis pasekmes asmeniui.

Kalbintas teisėjas ir ypač kai kurie NVO atstovai patvirtino, jog praktikoje tenka matyti nemažai žmonių, kurie alkoholio ar narkotikų griebiasi ne tik kaip priemonės pamiršti patirtą prekybą žmonėmis, bet ir netikėtai atsiradusį poveikį. Neretai priklausomybėje atsiduria asmenys, kurie jau dalyvauja reabilitacijos kurse ir bando sugrįžti į bendruomenę, pradėti naują gyvenimo etapą. Todėl į privatų žmonių gyvenimą sugrįžę nusikaltėliai pastangas atsitiesti sujaukia. Tyri-me kalbinta informantė įvardijo, kad dėl poveikio ją pakartotinai ėmė kamuoti alkoholio priklausomybė. Dėl patirto poveikio pareigūnai pradėjo ikiteisminį tyrimą, galiausiai byla sėkmingai buvo išspręsta teisme. Paprašyta savais žodžiais papasakoti apie būseną vykstant poveikiui, moteris teigė besijautusi:

Informantė: Blogai. Netgi nusižudyti bandžiau. Vaistų buvau prigėrus. Nega-lėdavau miegoti, gerti buvau labai stipriai pradėjusi, nes neidavo, paprasčiausiai, nei miegoti, nei užmiršti, nieko. Galvojau, kad išprotėsiu rimtai.

Tyrėjas: Kokios mintys būdavo galvoje?

Informantė: Visokios. Gyventi nenorėjau. Nes viską prisimindavau ir bijo-davau pastoviai.

Tyrėjas: O ką labiausiai prisimindavot?

Informantė: Nu, žinot, kai tau pasako žinai, už ką aš Rusijoje sėdėjau? Už tai, kad žmogui galvą nupjoviau. Tokius žodžius išgirdus... Kaip čia pasakius. (N_Nr. 7).

Toliau svarbu aptarti minėto poveikio pasekmes baudžiamojo proceso atžvilgiu. Viena vertus, tyrimas neleidžia vienareikšmiškai teigti, kad nukentėjusieji apklausų kambariuose ar teismo salėse kei-čia parodymus ir pasiduoda kaltinamųjų daromam spaudimui. Į nar-kotikų platinimą ir prostituciją praeityje įtraukta moteris prasidėjęs ikiteisminiam tyrimui teigė gavusi pasiūlymų mainais už tylą gauti pinigų, tačiau kai to atsisakė – jai buvo grasinta visišku susidorojimu. Šios moteris ir kitų kelių nukentėjusiųjų teigimu, minčių pasitraukti iš teisminių procesų neturėjo:

Neturėjau [*baimės minčių* – aut. past.]. Jau kai pradėjau [*teisinius procesus* – aut. past.], tai norėjosi viską ir pabaigt. Tiesiog norėjau eiti toliau ir

viskas. Norėjau pasiimti tą, kas man priklauso. Dėl savo vaiko stengiausi ir tų pinigų išsimušti. Kadangi tai yra mano pinigai, svetimų man nereikia. Aišku, mažai prisiteisiau, jie iš manęs dar daugiau išvogė. Prisiteisiau <...> eurų. Ačiū Dievui, nors ir tiek gerai. Pusiaukelėj sustoti minties nebuvo. (N_Nr. 2).

Kitas informantas atskleidė, jog didelio masto byloje, kurioje buvo nuteisti nusikaltėliai dėl priverstinio darbo organizavimo ir kitų žmonių išnaudojimo, aukų buvo daug daugiau, tačiau toli gražu ne visos jos sutiko bylinėtis teisminiuose procesuose. Pasak vyro, „Priežastis, kurią pasakė tyrėjui – aš dar pagyvent noriu.“ (N_Nr. 3). Šio nukentėjusiojo įsitikinimu, nors nusikaltėliai linkę gąsdinti, vyras netiki, kad jie imtųsi „realių veiksmų“. Pagrindinė priežastis pradėti ikiteisminį tyrimą prieš savo išnaudotojus jam buvo susijusi su poreikiu priversti juos prisiimti atsakomybę dėl padarytų išnaudojimo nusikaltimų:

Mmm, aš manau ne [*baimė nepagrįsta* – aut. past.]. Ten tiesiog psichologiškai įbauginti. Ir kas jiems [*prekeiviams žmonėms* – aut. past.] buvo keisčiausia, tai kodėl aš nepasiduodu. Vat, tas buvo keista. Šnekos ėjo tokios, kad kaip čia suprast – visi bijo, čia vienintelis nebijo. Čia po tos laidos, kur aš buvau dalyvavęs – ir dar viešai viską šneka. Tai pasakiau, kad, visų pirma, aš nematau, ko bijot, o tokių kaip jūs tai tikrai nebijau. Dar tokių buvo, kad sako žiūrėk, neprisišnekėk. O čia, sakau, jau mano reikalas. (N_Nr. 3).

Kita vertus, pagrindo kalbėti apie nukentėjusiųjų svarstymą pasitraukti iš baudžiamojo proceso yra. Į seksualinį išnaudojimą įtrauktų ir poveikį patyrusių jaunų moterų žodžiais, iš pradžių apniko mintys nutraukti procesą, kad pasibaigtų nusikaltėlių daromas spaudimas ir įtaka.

Ir va, kai man buvo teismas, uždaras teismas, tai aš, kai ten viena buvau, ir prokuroras pradėjo apklausinėt, kas įvyko, aš galvoju – nieko nesakyk, nutrauk, atsistok ir išėik. Tiesiog, nu, nežinai, kas bus. Tu gal išėisi, o tavęs jau lauks. O kai buvo neuždaras, ir stovėjau aš, ir Monika, ir Tomas, Tomo giminės, ar ten draugai, aš nežinau, tai baimė belenkokia. Bijojau tiesiog. Kai mano advokatas kažko paklausė, aš tiesiog nesiorientavau, ko jis klausia. Tai gerai, kad buvo iš <...> ta [*socialinė darbuotoja* – aut. past.]... Tai jinai man pasakė, kad atsakyk į klausimą. Tai atsakiau aš į tą klausimą. (N_Nr. 11);

Kilo, kilo. Kilo mintis eiti pas tyrėją, pas <...> socialines, viską nutraukti, sakyti, kad aš atsiimu savo parodymus. <...> Taip, taip, būtent po tų žinučių [poveikio – aut. past.]. Man kilo mintis, bet aš to nepadariau. Tik mintys man buvo sukilę, bet veiksmų nedariau. <...> nes man buvo svarbiausia aš pati ir mano sesuo. Nes aš nežinau, ką aš daugiau... Jeigu aš būčiau nukriausta arba, ten, užmušta, man dzin būdavo. Bet aš pagalvojau apie savo sesę mažąją, kaip jinai jaustūsi? Kaip jinai toliau gyventų? Man būdavo sukilę, kad einu, načiort, į mentūrą, pas tyrėjus, sakysiu, kad atsiimu parodymus, kad melavau pati. Ir viskas. Ir galvojau, tuo tarpu, kad būtų geriausia. Po to pakalbėjau su socialine vaikų globos namų, kad ne, Valda, tu nepasiduok. (N_Nr. 13).

Pažymėtina, jog poveikio pasekmės jį patiriantiems asmenims varijuoja ir apima platų spektrą baimės, nesaugumo ir neužtikrintumo jausmų. Ir nors šių ikiteisminių tyrimų dėl prekybos žmonėmis nukentėjusieji nekeitė savo parodymų, svarbu pabrėžti, jog ši studija apima tik su Kovos su prekyba žmonėmis ir išnaudojimu centru (KOPŽI) praeityje bendradarbiavusius asmenis, tyrimo tikslais savanoriškai sutikusius pasidalinti savo patirtimis. Jau minėta, kad 14 asmenų tyrime dalyvauti atsisakė. Darytina prielaida, kad poveikio baimė arba keršto rizika galėjo sustabdyti dalį šių asmenų, o jų prakalbinimas galimai atskleistų platesnį poveikio pasekmių spektrą. Kartu pabrėžtina, kad šios studijos tikslas – išskleisti ir parodyti poveikio *modus operandi* prekybos žmonėmis atvejais, kuris nepriklauso nuo tyrime dalyvaujančios imties dydžio.

Kokias poveikio prekybos žmonėmis atvejais pasekmes įvardijo kalbinti ekspertai? Teisės saugos institucijų atstovai pabrėžė, kad apie galimą poveikį ikiteisminio tyrimo ir/ar proceso metu nukentėjusieji yra informuojami. Apie draudimą ieškoti kontaktų su nukentėjusiais asmenimis perspėjami ir įtariamieji. Visgi, bendrai, šie ekspertai akcentavo daugiau perteklinį žmonių baimės jausmą, kuris yra pateisinamas, nes nukentėjusieji ilgus mėnesius ar net metus patyrė tęstinį išnaudojimą. Kitaip sakant, dalis teisės saugos atstovų buvo linkę manyti, kad kai kuriais atvejais, kai aukos teigė patyrusios poveikį, baimės ir nesaugumo jausmas galėjo būti daugiau perteklinis. Spec. tyrėjos žodžiais:

Su tuo mašinos privažiavo, sustojo, ar kažkas pažiūrėjo, vėlgi, kaip sakau, yra, tiesiog, tų nukentėjusiųjų baimės vaisius daugiau. Jie aplinkui mato, kad viskas blogai, visi prieš juos, visi seka, visi žiūri, visi žino jų problemą, nu, taip atrodo, jiems, žmonėms. O, iš tikrųjų, mašina, jeigu sustojo ir yra nematyta, tai čia reiškia jį seka, privažiavo, sustojo, kas nors ką nors burb- telėjo... (SP_Nr. 1).

Kito spec. tyrėjo nuomone, poveikio išsigąstantiems žmonėms reikalinga nevyriausybinėse organizacijose dirbančių socialinių darbuotojų ir/ar psichologų teikiama pagalba siekiant nuraminti asmenis.

Tie, kurie gyvenime pasiryžę kažką keisti ir taisyti – praneša iš karto [*apie poveikį* – aut. past.]. Tie, kurie nusprendė, kad užtenka, kad nebegalima taip. Kad teisėsauga, policija padės, kad aš turiu keisti gyvenimo būdą. Nu, čia tas pasakymas – keist gyvenimo būdą – visą laiką toks bjaurus, tiesiog, ne keist gyvenimo būdą, o pats kažką spręst gyvenime. Ir aš turiu, kas pade- da: teisėsauga, NVO ir taip toliau. Antras momentas, ar atsiranda tų, kurie išsigąsta? Žinoma. Tada su jais dirbi iš naujo. <...> Visi dirba. Visi dirba su jais. Ar gali būti reikalinga NVO pagalba? Žinoma. Čia, žinot, vėlgi, jam gali pasakyt, kad a girdi, su mentais jokio pokalbio, viskas. Gali taip būt? Gali. Tada yra NVO, psichologai, dar kažkas tai. Šitoj vietoj grįžtu į mūsų pokalbio pradžią – žmonės yra skirtingi, prie kiekvieno reik turėt priėjimą ir į viską reik žiūrėt rimtai. Ir viską reikia aiškintis iki galo, o neturėt išanks- tinės nuomonės. (SP_Nr. 3).

NVO pagalbą asmenims teikiančių tarnybų atstovai pabrėžė, kad poveikio pasekmės yra susiję su trukdžiais integruotis į savo bendruo- menę/visuomenę. Jei kai kurių teisėsaugininkų žodžiuose buvo justi bandymas sumenkinti poveikio realumą ir apsaugą nuo jo tapatinti su NVO/psichologų teikiama pagalba, tai, pasak NVO atstovų, poveikio pasekmės daug kompleksiškesnės. NVO atstovai pabrėžė, kad dėl tam tikrų asmens socialinių (pvz., amžius, žemas išsimokslinimo lygmuo ar kt.) bei psichikos sveikatos (pvz., įgyto potrauminio streso sindromo ar kt.) barjerų prekybos žmonėmis aukos dažnai tiesiog negali „teisingai“ verbalizuoti to, ką patyrė. Dėl to nukentėjusiųjų poveikio patirties nara- tyvas neretai gali būti fragmentiškas arba nenuoseklus. Poveikio sukelta trauma dalį prisiminimų iš nukentėjusiojo atminties gali paprasčiausiai išstumti. Dėl to kriminaliniams tyrėjams/prokurorams gali kilti įtari- mų, ar poveikis iš tiesų buvo realus ir kas konkrečiai jį darė.

Jos [*aukos* – aut. past.] labai baisiai reaguoja. Jos bijo šito poveikio. Dar pačio užverbavimo metu, išnaudojimo metu jom aiškinama, kokie galingi yra nusikaltėliai, kokie prasti, menki, silpni yra teisėsaugos atstovai. Dažnai kalbama, kad tie pareigūnai sėdi mano kišenėj, dažnai rodomos kažkokios nuotraukos, kad, va, čia mes su tuo pareigūnu ar prokuroru sėdim, švenčiam kartu, čia mes kažką tai darom... Čia tuo metu, kai dar nusikaltimas vyksta, jiems pasakojama kokie jie galingi, kokie jie stiprūs ir kokia ana pusė menka. (NVO_Nr. 2).

Kita pagalbos tarnybos atstovė pažymėjo, kad dažniausiai poveikio pasekmės susijusios su pablogėjusia psichikos ir fizine sveikata, taip pat jau minėta atsiradusia (atsinaujinusia) priklausomybe:

[*Dažniausios poveikio pasekmės iš asmeninės praktikos* – aut. past.] Atkrytis, dažniausiai, jeigu tai būna priklausomi žmonės. Dėl ko tai yra pažeidžiami žmonės? Dažnai dėl priklausomybės. Ir šitie nerviniai sutrikimai dažnai priveda prie sveikatos blogumo, žmogus blogai jaučiasi, išgyvena baimę, išgyvena traumos padarinius. Tada nesugeba duoti parodymų, arba jam yra labai sudėtinga, nebesugeba integruotis į bendruomenę. Turim atvejį, kada žmogus dukart per savaitę kviesdavo greitąją pagalbą, ir jam atrodė, kad širdis, kad vėžys, arba dar kažkas yra atsitikę. Šeimos nariai ją vadino tingine, kad jinai tingi dirbti, nes ji nėra dirbusi. O pasirodo, kad tai yra panikos priepuoliai, kuriuos pats žmogus labai sunkiai pradėjo tirti ir gydytis. (NVO_Nr. 4).

Poveikio atvejis prekybos žmonėmis byloje Nr. 2

Didelio masto byloje dėl prekybos žmonėmis (išnaudojimo nusikalstamų veikų darymui) užsienio šalyje baudžiamojon atsakomybėn buvo patraukti penki, o nukentėjusiais ir liudytojais pripažinti daugiau kaip dešimt asmenų iš Lietuvos. Poveikis nukentėjusiesiems užfiksuotas net keliais ikiteisminio tyrimo etapais. Vienas įtariamųjų prekybos žmonėmis byloje buvo kaltinamas tuo, kad telefonu nurodė savo pažįstamam nuvykti pas vieną nukentėjusiųjų ir liepti meluoti, jog užsienio šalyje jie visi dirbo legalų darbą prie gėlių. Taip pat buvo žadama gražinti visus nukentėjusiajam priklausiusius pinigus, kuriuos jis įgijo vogdamas. Kita nukentėjusioji pranešė, jog vieną vakarą pas ją atvažiavo trys peiliais ginkluoti vyrai, perrėžė jai ranką ir stipriai sumušė. Moteriai buvo pasakyta, jog yra žinoma apie artėjančią apklausą, kurios metu ji turi nuslėpti tiesą apie nusikaltėlių

veiksmus. Moteris sulaukė grasinimų būti užmuštai, jeigu nesutiks švelninti savo parodymų.

Tačiau byloje neužteko įrodymų pagrįsti, jog abu šie poveikio epizodai buvo daromi įtariamųjų asmenų prekybos žmonėmis byloje nurodymu. Nė vienas iš poveikį dariusių žmonių, kuriuos minėjo nukentėjusieji, taip pat nebuvo surastas. Todėl teismo sprendimu šis kaltinimas įtariamiesiems buvo atmestas.

Kitas poveikio epizodas pasireiškė tada, kai įtariamasis, pats būdamas tardymo izoliatoriuje, liepė savo sutuoktinei susisiekti su nukentėjusiais ir liudytojais, gauti jų raštiškus skundus, paneigiančius ankstesnius parodymus, ir išsiųsti juos Generalinei prokuratūrai. Nukentėjusieji ir liudytojai davė parodymus, jog iš nežinomo numerio vieną dieną paskambino moteris ir išreiškė norinti susitikti pasikalbėti dėl bylos įvykių. Kai kurie nukentėjusieji, siekdami išvengti nemalonumų, pamelavo, jog sušvelnins parodymus ir taip išteisins prekeivius žmonėmis. Tačiau poveikį dariusioji atkakliai liepė rašyti laišką į prokuratūrą, jog nė vienas nebeturi jokių pretenzijų ir nebuvo skriaudžiamas, o spaudimą dalyvauti baudžiamajame procese ir duoti parodymus įtariamąjo nenaudai apskritai darė pareigūnai. Kai kuriems iš jų poveikį dariusi moteris laiško turinį ir Prokuratūros adresą padiktavo pati. Keletas nukentėjusių asmenų už tai nurodė gavę alkoholio ir cigarečių. Generalinėje prokuratūroje buvo gauti nukentėjusių asmenų laiškai, o kriminalinės žvalgybos sekimo priemonėmis buvo užfiksuota ir patvirtinta, kad tokio pobūdžio poveikis asmenims iš tiesų buvo darytas.

Teismo sprendime rašoma, kad proceso dalyviai turi galimybę skusti pareigūnų veiksmus, taip pat jų savęs, kaip nukentėjusiųjų, identifikavimas proceso metu irgi gali keistis, ir tai neturėtų būti traktuojama kaip melagingų parodymų davimas. Įtariamąjo sutuoktinės veiksmai sprendime buvo siejami tik su raginimu parašyti skundą į Generalinę prokuratūrą, o ne su vertimu kitus žmones duoti konkrečius melagingus parodymus teisės sauga. Todėl, teismo sprendimu, šis epizodas neturėjo nusikaltimo dėl poveikio sudėties požymių, todėl tiek įkalintas vyras, tiek poveikį vykdžiusi moteris išvengė baudžiamosios atsakomybės.

5. 5. Apsauga nuo poveikio

Nukentėjusiųjų apsauga nuo poveikio yra kertinis šio tyrimo objektas, todėl reikia apžvelgti tiek formaliai galiojančias apsaugos nuo poveikio priemones, taip pat ir ekspertų nuomonę bei tyrime dalyvavusių nukentėjusiųjų patirtį.

Lietuvoje su baudžiamąja byla susijusių asmenų apsauga nuo poveikio įvairaus pobūdžio bylose yra reglamentuota pagal LR Baudžiamojo proceso bei operatyvinės veiklos dalyvių teisingumo ir teisėsaugos institucijų pareigūnų apsaugos nuo nusikalstamo poveikio įstatymą⁹⁵. Pagrindinis vadinamosios liudytojų apsaugos programos tikslas: apsaugoti minėtų asmenų „gyvybę, sveikatą, turtą, konstitucines teises bei laisves, taip pat užtikrinti visapusišką ir objektyvų bylos aplinkybių ištyrimą.“ Pažymėtina, kad, pagal 3 įstatymo straipsnį, apsaugos priemonės gali būti taikomos ne tik procese dalyvaujantiems liudytojams, nukentėjusiesiems, ekspertams ar gynėjams. Ji taikoma ir byloje reikšmingus parodymus duodantiems įtariamiesiems, kaltinamiesiems, teisiamiesiems ar nuteistiesiems asmenims, taip pat ir visų išvardytų asmenų artimiesiems.

Apsaugos nuo nusikalstamo poveikio programoje detalizuotos ir konkrečios „kietosios“ apsaugos priemonės. Jos apima ypač griežtą, visapusišką asmens apsaugą nuo bet kokio gresiančio pavojaus: fizinę asmens bei jo turto apsaugą; laikiną asmens perkėlimą į saugią vietą; specialaus režimo <...> nustatymą; asmens gyvenamosios, darbo ar mokymosi vietos pakeitimą; jo anketos bei biografijos duomenų pakeitimą; plastinės operacijos, keičiančios asmens išvaizdą, padarymą; bei šaunamojo ginklo ir specialiųjų apsaugos priemonių asmeniui išdavimą. Ši specifinė apsaugos programa yra taikoma tik įsitikinus, jeigu asmenų gyvybei ar sveikatai gresia pavojus; gali būti sunaikintas ar sugadintas asmenų turtas; asmenų konstitucinėms teisėms ir laisvėms

⁹⁵ Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso bei operatyvinės veiklos dalyvių, teisingumo ir teisėsaugos institucijų pareigūnų apsaugos nuo nusikalstamo poveikio įstatymas. Valstybės žinios, 1996-03-06, Nr. 20-520.

gresia pavojus. Dėl programos skyrimo kiekvienu individualiu atveju sprendžia teisėsaugos institucijų pareigūnai tik „<...> turėdami pakankamai duomenų apie realią grėsmę <...>“. Be kitų kriminalių nusikaltimų aukų, programa teoriškai gali būti taikoma saugoti ir nuo poveikio prekybos žmonėmis atvejais nukentėjusius asmenis.

Tačiau tyrimo duomenys leidžia teigti, kad liudytojų apsaugos programos taikymas poveikį patyrusių asmenų atvejų prekybos žmonėmis bylose yra problemiškas. Kai kuriuos iš probleminių aspektų iliustravo kalbinta teisėsaugininkė:

Tuo tarpu, jeigu kalbant apie fizinę apsaugą, mes turim įstatymą, čia, ūkiškai šnekant, liudytojų apsaugos programa, kad nuo to nusikalstamo poveikio saugoti proceso dalyvius. Tačiau, na, sakykim, lešos ir žmogiškieji ištekliai tam skiriami [*yra riboti* – aut. past.], kad kiekvienoj byloj būtų galima apsaugoti žmogų. Tos priemonės, kada pagal įstatymą pradeda veikti ta visa apsauga, vienas iš pagrindų yra *realus* pavojus žmogaus sveikatai ir gyvybei. Pavojaus realumas yra vertinamas tos institucijos, kuri skiria apsaugą. Prokuratūra, policija gali kreiptis dėl tokios apsaugos skyrimo žmogui, bet tik tada, kada yra *realus* pavojus. <...> Na, šiuo atveju, aš, kaip eilinis prokuroras, arba mano vadovas, rašo tokį kaip teikimą Generaliniam prokurorui, policija turbūt Generaliniam komisarui, ir paskui jie sprendžia, ar tokią apsaugą žmogui reikia taikyti. <...> Tai tol, kol nebus realaus pavojaus, jie tikrai nepadės nieko vykdyti, kadangi ir apsaugos lygiai yra šiek tiek skirtingi. Yra aukštas apsaugos lygis, kada kalba eina apie pavardės keitimą, išvaizdos keitimą, gyvenamosios vietos pakeitimą, į kitą valstybę išvežimo, bet čia yra kalba apie susivienijimų, didelių grupuočių bylas, kur eina didžiulis pavojus žmogui, kuris duoda parodymus. Ir dabar tokių bylų mes turim ne vieną, na, ten, sakykim, kamuolių grupuotės susivienijimas, agurkų susivienijimas. Tai vat, tos bylos, kur realiai žmonėms reikėjo apsaugos, kurie davė parodymus. Ir prekyba žmonėmis, kuri irgi siejama su organizuotu nusikalstamumu, bet tai nėra siejama su susivienijimais tokiais ginkluotais. Ir, šitoj vietoj, aš manau, kad tos bylos [*poveikio prekybos žmonėmis atvejais* – aut. past.] yra šiek tiek, na, ir tie nukentėję šiek tiek žemesniam apsaugos lygyje, negu tie žmonės, kurie iš grupuočių vidaus duoda parodymus. (P_Nr. 3).

Visi tyrime dalyvavę nevyriausybinių organizacijų atstovai patvirtino, jog tik vienetams iš turimų ar kada nors turėtų nukentėjusiųjų patiriant poveikį buvo skirta liudytojų apsaugos programa. NVO atstovai

sutinka, jog ši apsaugos programa nėra orientuota į jų žinioje esančius nukentėjusiuosius, o skirta saugoti kitokių kriminalinių nusikaltimų aukas. NVO atstovės teigimu, šios programos pritaikymas prekybos žmonėmis nukentėjusiems nebūtų tinkama išeitis, nes pati programa, kalbintosios žodžiais, per daug „gremėzdiška“:

Na, iš pradžių dar, labai aršiai pareigūnai, atsakingi už šitą programą, atkirsdavo mums, kai mes kažkada bandėm [*apsaugoti nukentėjusiuosius pagal liudytojų apsaugos programą* – aut. past.], bet šitos aukos... Ir net anekdotas viešai per konferencijas būdavo pasakojamas, kad ten vieną apgyvendinom, tai pradėjo gundyti pati pareigūnus pasisiūlydama, juos pradėjo vilioti. Tai, vat, ar tokiai reikia apsaugos? Kad tai yra brangiai kainuojanti, kad aukos visiškai nenori pakeisti savo identiteto ir palikti savo vaikus ir mylimuosius. Tai aš į šitas pasakas jau nebekreipiu dėmesio, ir sakau, kad mums nereikia liudininkų apsaugos programos, kuri Lietuvoje yra nerangi, ten daug kriterijų. Ji puikiai moka saugoti gaujų narius, duodančius parodymus, vieni prieš kitus. Bet čia yra sudėtingiau. Nereikia, kad auka būtų išvežta į Vokietijos miškus ir ten slepiama kokiuose urvuose – mums reikia paslaugos. (NVO_Nr. 2).

Kita NVO atstovė ir kai kurie teisėsaugos atstovai teigė, kad programos teikiama apsauga izoliuotų nukentėjusiuosius būtent tuo periodu, kada jiems yra svarbiausias nesmurtinių socialinių ryšių atkūrimas ir naujų sukūrimas:

Na, yra tos valstybės programos, kurios neveikia šiai dienai. Mūsų nei vienas žmogus nėra pasinaudojęs apsauga. Mes neturim patyrimo, kaip tai [*liudininkų apsaugos programa* – aut. past.] veikia. Aš sakyčiau, kad turbūt gerai veikia, bet buvo bent keletas atvejų pas mus, kada būtų reikėję pasinaudoti šita apsauga. Šiandien dienai žmogus turi tarsi slėptis. Tai reiškia, kad jisai turi nepalaikyt santykių, su niekuo nekontaktuoti, jeigu pats nenori gauti grasinimų. Ir kiek tai yra sudėtinga, nes jeigu žmogus kaip tik nori atkurti tuos santykius, bet tada atsiranda pavojai poveikio. (NVO_Nr. 4).

Galiausiai pažymėtina, kad kalbintų teisėsaugininkų ir nevyriausybininkų pozicija dėl liudininkų apsaugos programos buvo gana vieninga – tai nėra praktiškas apsaugos mechanizmas prekybos žmonėmis nukentėjusiųjų atvejais. Apibendrinus tyrimo metu gautus duomenis, galima suformuluoti bent kelis aspektus tokiai pozicijai pagrįsti. Pasak ekspertų, pirma, liudytojų apsaugos programa valstybei kainuoja

per didelius finansinius ir žmogiškuosius resursus, dėl to yra skiriama tik išimtiniais atvejais. Antra, liudytojų apsaugos programa nėra proporcinga apsaugos priemonė nuo poveikio prekybos žmonėmis nukentėjusiųjų bylose. Pasak kai kurių teisėsaugos pareigūnų, prekybos žmonėmis nukentėjusiųjų patiriamas poveikis nėra aukštas tiek, kad būtų galima skirti šią apsaugos programą, o praktikoje užtikrinti bylos dalyvių apsaugą pavyksta ir su mažiau išteklių reikalaujančiomis priemonėmis. Trečia, liudytojų apsaugos programoje įtvirtintos apsaugos priemonės yra „kietojo“ pobūdžio (nuolatinė apsauga, tapatybės keitimas, apgyvendinimas niekam nežinomoje vietoje Lietuvoje ar užsienyje ir t. t.), todėl ją gaunantiems sugeneruotų papildomų nepatogumų. Kai kurie tyrimo dalyviai išreiškė abejonę, ar nukentėję nuo prekybos žmonėmis patys norėtų tokio aukšto lygio apsaugos.

Taigi, keltinas klausimas, kokios apsaugos nuo poveikio priemonės šiuo metu yra prieinamos nukentėjusiems ir liudytojams?

Apie šią problematiką šnekantis su tyrėjais, prokurorais ir NVO atstovais tapo aišku, jog sisteminio ir visais atvejais aukas kokybiškai saugančio mechanizmo Lietuvoje iki šios dienos nėra. Nors dalis teisėsaugininkų akcentavo, kad dėl kiekvieno neteisėto poveikio epizodo (kaip ir dėl bet kurio kito nusikaltimo) visada reikia skambinti bendruoju pagalbos telefonu, NVO atstovai tokio požiūrio nepalaidė. Jie teigė, kad su teisėsauga bendradarbiaujantiems žmonėms turi būti užtikrinta aukštesnio lygmens apsauga, nes jie dėl parodymų davimo prieš galimus nusikaltėlius tampa pažeidžiami:

T: O kaip dėl apsaugos priemonių nukentėjusiems dėl poveikio?

I: Tiesiog skambink 112 (*juokiasi*).

T: Kiek tai veiksminga?

I: Aš nežinau, ką tau ten gali padaryt, kol tu prisiskambinsi 112. Aišku, nukentėjusieji turėję ir ikiteisminio tyrimo pareigūnų, ir mūsų numerius, tai mes sakydavom skambinti arba mums, arba jiems, nes, nu, greičiausiai prisiskambini negu 112. Dar ten kol sujungs, kol papasakosi, kol užfiksuos, kol tave nukreips, nežinau, kur gali atsirasti. Tai, vat, ir tokios tos apsaugos priemonės (NVO_Nr. 1).

Kitos NVO atstovės nuomone, nuo kasdienį žmogaus gyvenimą veikiančių poveikio apraiškų nukentėję asmenys šiandien nėra apsaugoti:

Ta tokia bendrąja, literatūrine prasme, tai vien tai, kad mes teikiame tą socialinę pagalbą – tai jau yra apsauga savotiška. Tai yra jau to žmogaus įtraukimas į integraciją. Ir tai yra savotiška apsauga nuo tos praeities. Tačiau mes kalbam ne apie tai. Mes kalbam labai konkrečiai, siaura prasme, apsaugą, ir jos šiandieną kaip po tokios nėra. Ir čia yra didžiulis kasus, kai tu turi nukentėjusį, kuris norėtų duot parodymus, bet jo pirmas klausimas visada būna – kas mane apsaugos? Ar man saugu duot parodymus? Tai, vat, tu, socialinis darbuotojas turi atsakinėt į šituos klausimus. Mano manymu, tai yra labai neteisinga. (NVO_Nr. 2).

Prokurorai ir tyrėjai akcentavo, kad iniciatyvos saugoti nuo poveikio jie gali imtis tik procesinių priemonių pagalba – suorganizuoti nukentėjusiųjų asmenų atvykimą į teismą anksčiau už įtariamuosius, leisti aukoms duoti parodymus iš atskiro kambario, per ryšio priemonės ir t. t. Tačiau, ekspertų teigimu, apsaugoti nuo poveikio už apklausų kambario ar teismo pastato sienų yra labai problematiška:

Dabar kaip tą pusiausvyrą [*apsaugos* – aut. past.] užtikrint, ir ką mes darom, kad jie nepakeistų parodymų, tai, kol kas, bendrų savo, nevyriausybinų organizacijų pastangų dėka, kaip išeina, pagal savo asmenines savybes, bandome tuos žmones paįtakoti taip, kad jie nekeistų parodymų. <...> [*Nevyriausybinkai* – aut. past.] Kurie bendrauja su nukentėjusiuoju, turi visai kitas galimybes, kaip sakyti, aš negaliu sakyti daryt poveikį, [o] su tuo žmogum kalbėtis, kad jisai nepakeistų parodymų. Bendraut, tiesiog palaikyt tą kontaktą. Tai, kol kas, viskas yra daroma tokiam lygyje. (P_Nr. 3).

Panašią poziciją išreiškė ir ikiteisminių tyrimų tyrėjai:

Apsauga nuo poveikio, pasikartosiu, ačiū pagalbą teikiančioms organizacijoms, kad jie globoja šituos nukentėjusius. Pagal rekomendacijas [*Prekybos žmonėms aukų nustatymo, ikiteisminio tyrimo ir tarpinstitucinio bendradarbiavimo rekomendacijos* – aut. past.], kai nukentėjusysis pas mus atvyksta, turime jų atsiklausti, ar jie sutinka būti globojami šito centro. Jeigu jie sutinka, mes visais atvejais, susisiekiame, bendraujame ir bendradarbiaujame, netgi, tiesiog, siekiant, kad ta informacija niekur nenutekėtų, neklausiam, kur juos apgyvendins ir taip toliau, tiesiog, bendraujame per socialines darbuotojas, jeigu reikia pasikviesti apklausai arba susižinot kažką, ir labai

puikiai mums tai pavyksta. <...> Aš pasikartosiu, mes tokių kažkokių galimybių didelių ir neturim, kad paslėpti, pasižiūrėt, kažkur jį apgyvendint tą žmogų, ir psichologo galbūt pagalbos reikia žmogui. Būtent šituo dalyku rūpinasi ir užsiima šitie centrai. (SP_Nr. 2).

Tyrime kalbinti teisėjai, paklausti apie prieinamą apsaugą, pabrėžė, kad sisteminio lygmens apsaugos nuo poveikio trūksta dėl to, kad pačios nusikaltimų aukos Lietuvoje vis dar nėra pakankamai vertinamos.

Vėlgi, jeigu ji [*nukentėjusi nuo poveikio mergina* – aut. past.] gyvena namuose savo su mama, tai reiktų kokią policijos postą pastatyt prie namų, nežinau (juokiasi). Jų resursas irgi ne begalinis. Aš galvočiau, kad pas mus policijai, visai sistemai teisėsaugos, trūksta tokio jautrumo. Pavyzdžiui, įsivaizduokit, skambina mergina ir sako – prie mano namų automobilis. Jai siųs ekipažą? Ne. O ką jie tau daro, gal jie rūko, o gal jie kortom žaidžia? Tai kodėl jūs mus trukdot tokiais dalykais. Jeigu būtų pati policija jautresnė – jinai [*nukentėjusioji pusė* – aut. past.] turėtų telefono numerį, kam skambint, ir į jos skambutį reaguotų žmonės, kurie žino. Tyrėjas iškart duoda signalą policijai. Tokia sistema turėtų būt. Bet ar jinai yra? Nėra tokios sistemos. Mažai iš viso žmonių, kurie kovoja su prekyba žmonėmis Lietuvoje. Auka atsiduria tokioj pat padėty kaip ir bet kuris kitas nukentėjusysis. Jeigu stiprinti tą apsaugą – tai, vat, yra kelias, kuriuo turėtume eit. Turėtų atsirast kažkokios tai instrukcijos, kažkokios gairės, pagal kurias reikia labai jautriai reaguot į kiekvieną tos merginos pranešimą ir panašiai. Bet nepamirškite vieno tokio dalyko – mes kalbam apie aukas, tarsi kaip apie tokio vidutinio stabilumo žmones. Deja, taip nėra. Ten yra kontingentas, oho, koks. Ten yra ir melagysčių, priklausomybių, žmonės nepatikimi. (T_Nr. 2).

Taigi, galima teigti, kad kol kas apsaugos nuo poveikio sistema prekybos žmonėmis atvejais turi trūkumų: formaliai veikianti liudytojų apsaugos programa nėra prieinama, o nevyriausybiniškai ir teisėsaugininkai nesutaria, kurie iš jų ir kiek tiksliai turėtų saugoti nukentėjusiuosius nuo įvairių poveikių apraiškų.

Todėl keltinas klausimas, kokias apsaugos priemones nuo poveikio gavo šiame tyrime kalbinti nukentėjusieji?

Pirma, kone visi tyrimo dalyviai pabrėžė, jog tyrėjų, prokurorų arba NVO specialistų buvo informuoti, kad tyrimo metu galima tikėtis poveikio apraiškų. Tik keletas nukentėjusiųjų tokios informacijos neprisimena gavę. Pabrėžtina ir tai, kad kai kuriems tyrimo dalyviams

NVO suteikė pagalbą laikinu apgyvendinimu, kuri suveikė ir kaip apsaugos priemonė. Didžioji dalis nukentėjusiųjų turėjo bylos tyrėjo telefono numerį, kuriuo buvo drąsinami skambinti susidūrus su poveikiu. Apklausų metu nukentėję asmenys teigė sulaukę ne tik asmeninio palaikymo, tačiau neįjutė spaudimo, gavo teisingai suformuluotus klausimus ir paaiškinimus, jei ko nors nesuprasdavo.⁹⁶

Antra, šnekant apie poveikį, kuris patiriamas kasdieniame nukentėjusiųjų gyvenime, o ne teismo salėje ar apklausų kambaryje, pažymėtina, jog patirtys buvo nevienodos. Dėl dalies šiame tyrime dalyvavusių nukentėjusiųjų atvejų buvo inicijuoti ikiteisminiai tyrimai dėl poveikio, kitais atvejais nukentėjusiems apsaugą nuo poveikio suteikė NVO ir teisėsauga. Toliau tyrime pateikiami dviejų nukentėjusiųjų ir vienos spec. tyrėjos pavyzdžiai dėl apsaugos, kurie rodo individualią teisėsaugos institucijų atstovų iniciatyvą.

Jau minėtas Didžiojoje Britanijoje išnaudotas vyras, sugrįžęs į Lietuvą, poveikį patyrė tiek psichologiniu spaudimu, grasinimais, tiek pinigų siūlymu. Vyras pasakojo nebijojęs grasintojų, tačiau pergyvenęs dėl savo šeimos narių saugumo. Dėl minėtų poveikio epizodų vyras teigė pranešęs bylą vedančiam tyrėjui:

Informantas: Dėl šeimos bijojau, nes aš, būdavo, išvažiuodavau savaitei dirbt ir tik savaitgaliais grįždavau. Bijojau, tiktai kad jų nejudintų.

Tyrėjas: Ar emėtės dėl to priemonių? Gal informavote tyrėjus, pareigūnus?

Informantas: Jo, buvo tyrėjui pasakyta, kad šeima viena. Buvo pasakyta. Sakė, nu, ką, mes apsaugos prie kiekvieno jūsų nepastatysim. Bet patrulis po to ištisą mėnesį budėjo kaime. Tiesiog paprastas kelių patrulis. Būdavo per dieną du-triskart pravažiuoja pagrindine gatve. Kai būdavo jį kartą ar du per mėnesį gali pamatyt anksčiau, ir tai tik jei kas išsikviečia. (N_Nr. 3).

Antrasis atvejis yra susijęs su poveikiu seksualiniame išnaudojime atsidūrusiai nukentėjusiajai. Jos teigimu, kad vykstant ikiteisminiam

⁹⁶ Pažymėtini du tyrime išryškėję atvejai, kada pirminės apklausas su į sekso industriją įtrauktomis merginomis vykdė ne moterys. Šią savo patirtį merginos apibūdino kaip traumuojančią;

tyrimui kurį laiką ši jautėsi saugi, nes bylos tyrėjas ėmėsi asmeninės iniciatyvos ir saugojo nukentėjusiąją. Interviu metu, šį atvejį komento ir kalbinta NVO atstovė, pabrėždama, kad tokia sustiprinta apsauga yra vieno konkretaus tyrėjo asmeninės iniciatyvos vaisius. Pasak nevyriausybininkės, pareigūno iniciatyva tęsėsi apie du mėnesius. Nukentėjusiosios žodžiais:

I: Taip, aš turėjau tą pareigūną, kuris mane saugojo. Dabar, kai jisai išėjo, jisai išėjo kažkur ar išvažiavo, aš nežinau. Kad viskas, jisai manęs nebesaugo.

T: O kaip jis jus saugodavo?

I: Nu, jis visada atvykdavo, paskambindavo ryte, per pietus ir vakare. Ir jisai mane sakė – turi būti „<...> man sakė.

T: Kiek laiko truko ta apsauga?

I: Ilgai. Jisai saugojo mane ilgai ilgai, jis atvažinėdavo, mane pasiimdavo, parveždavo, iki pat kambario [*apklausų* – aut. past.] dalydėdavo. Per duris pereinama aš jau jausdavausi saugi. Aš gyvenau tada Meškuičiuose. (N_Nr. 11).

Trečiasis čia aptariamas atvejis buvo papasakotas ne nukentėjusiųjų, bet vienos iš spec. tyrėjų lūpomis. Anot jos, vieno miesto apskrities VPK Organizuotų nusikaltimų ir korupcijos tyrimo valdyboje iki šiol dirba du tyrėjai, kur vienas yra atsakingas už procesinius, kitas – žvalgybos veiksmus. Tai, pasak teisėsaugininkės, leidžia įgyvendinti darbų pasidalijimą ir reaguoti į potencialias poveikio apraiškas. Ar toks praktikos modelis vyrauja ir kitų apskričių VPK, tyrėja teigė nežinanti:

Tokiose ir kitose bylose pas mus yra susidedanti grupė iš tyrėjo, kuris atlieka procesinę pusę, ir tyrėjas, kuris vykdo kriminalinę žvalgybą, jis visokeriopa gelbėja tam vadinamam procesionalistui. Dažniausiai būna taip, kad duodam būtent to tyrėjo numerį, kuris yra padedantis, tiesiog, iš to, kad tas nukentėjęs asmuo, būdamas vienokioj ar kitokioj situacijoje, sakykim, jis ten kažką pamatė, kitą kartą galbūt paranojiškai, nu, suprantama, žmogus bijo, jam atrodo, kad jį seka. <...> Aišku, dienos metu, [*nukentėjusysis* – aut. past.] turi ir mano darbinį telefoną, tai gali skambinti ir man dienos metu. Bet vakare, per išėgines yra tas tyrėjas, kuris galėtų jam patarti, pagelbėti, jeigu reikia. (SP_Nr. 2).

Galiausiai pažymėtina, kad šie atvejai išskirtiniai tuo, jog parodo, kad vietos lygmeniu (pabrėžtina, kad visi jie yra ne iš didžiųjų miestų) kartais yra imamasi tam tikrų „partizaninių“ iniciatyvų dėl apsaugos nuo poveikio užtikrinimo. Šios pastangos vertintinos kaip pozityvi pastanga nesant sisteminio apsaugos modelio saugoti poveikio aukas. Tačiau pabrėžtina, kad egzistuoja ir tokių bei panašių priemonių ribotumas.

Pirma, aptarti atvejai nurodo ne prieinamą apsaugos priemonių įvairovę, bet tai, kad nėra vientisos, kokybiškos, skirtingas žinybas jungiančios apsaugos sistemos. Antra, šios apsaugos priemonės nėra specifinės, t. y. neaišku, ar jų trukmė, pobūdis ir kt. yra pakankami kiekvienu atveju. Trečia, šios priemonės gali kelti lūkestį, kad ir kiti teisės saugos pareigūnai turėtų imtis tokių arba panašių apsaugos nuo poveikio priemonių kaip ir jų kolegos.

Visgi, sprendimas sukurti kokybišką apsaugos mechanizmą turėtų virsti ilgalaikė nacionaline apsaugos strategija, įgyvendinama ne židiniui, bet visos šalies lygmeniu. Nukentėjusiųjų apsaugos strategija neturėtų palikti vietos jos interpretacijoms. Ji nukentėjusiųjų apsaugą nuo poveikio turėtų paskelbti prioritetine kovos su prekyba žmonėmis politikos sritimi ir užtikrinti kiekvieno asmens teisę nepatirti neigiamų padarinių dėl bendradarbiavimo su teisės sauga ar kitomis tarnybomis teikiant parodymus prieš įtariamuosius. Ilgalaikės strategijos įgyvendinimą turėtų lydėti nuolatinis jos peržiūrėjimas ir vertinimas (monitoringas) bei ambicinga pastanga suprasti nuolat kintančias ir ne visada plika akimi pastebimas poveikio nukentėjusiems asmenims formas.

IŠVADOS

Poveikis – tai tikslingi įtariamojo ar su juo susijusių asmenų veiksmai, kuriuos šis baudžiamąjį tyrimą metu atlieka su tikslu paveikti nukentėjusįjį (liudytoją), sukelti baimės ir nesaugumo jausmus bei taip sumažinti ir/ar panaikinti sau gresiančią baudžiamąją atsakomybę. Tyrimas parodė, kad poveikis savo forma ir turiniu gali būti labai nevienodas. Bendrąja prasme, poveikį galima skirstyti į tokį, kurį nusikaltėliai daro apklausų kambariuose ir/ar teismo salėse, ir tokį, kuris patiriamas kasdieniame (asmeniniame) gyvenime. Pastarąją formą fiksuoti ir užtikrinti greitą apsaugą nuo jos tarnybos šiai dienai nėra pilnai pajėgios.

Užkardyti vadinamąjį poveikį įpareigoja tokie regioniniai dokumentai kaip 2005 m. Europos Tarybos konvencija dėl veiksmų prieš prekybą žmonėmis (28 str.). Vertindami Lietuvos pažangą kovoje su prekyba žmonėmis, tiek JAV valstybės departamentas (2019), tiek Kovo su prekyba žmonėmis ekspertų grupė (GRETA) (2019) savo ataskaitose taip pat išreiškė lūkestį efektyviau saugoti prekybą žmonėmis patyrusius asmenis nuo įvairaus pobūdžio grasinimų, persekiojimo ir kt. smurtinių ar nesmurtinių veiksmų iš įtariamųjų vykstant baudžiamajam tyrimui.

Su nukentėjusiais nuo prekybos žmonėmis betarpišką kontaktą palaikančios ir pagalbą jiems teikiančios NVO poveikio apraiškų asmeniniuose nukentėjusiųjų gyvenimuose stebi daugiau negu teisėsaugos institucijų pareigūnai. Tyrimo duomenys atskleidė, kad poveikį ne visada organizuoja ir įgyvendina tie patys prekeiviai žmonėmis. Tai gali daryti ir jiems žinomi jų bendrininkai, kitais atvejais – giminaičiai arba artimieji (pavyzdžiui, prekeivių žmonėmis draugai ir t. t.), samdyti asmenys. Pasitaiko atvejų, kai poveikį daro įtariamųjų teisiniai gynėjai.

Nors poveikis yra įstatymu uždrausta veika ir dėl jo galima inicijuoti atskirą baudžiamąjį tyrimą, teisėsaugos atstovų teigimu, poveikio epizodus įrodyti formaliai yra sudėtinga. Tai kelia iššūkių: nemažai nukentėjusiųjų poveikio išsigąsta, nes yra įsitikinę, kad prekeiviai

žmonėmis ims kerštauti. Be to, ne visos poveikio formos, kurias patiria nukentėjusieji, yra akivaizdžios ir lengvai perprantamos. Mažiausiai teisinėmis priemonėmis apčiuopiamu išlieka dviprasmiškai ir aptakiai išreikštas poveikis („mes žinome, kur būni vakarais“; „galvok, ką šneki teisme“ ir pan.), suprantamas nusikaltėliui-nukentėjusiajam, tačiau ne visuomet aiškus stebinčiajam iš šalies (ar pakankamas baudžiamojo tyrimo inicijavimui). Svarbiausia, kad tokios „minkštojo“ poveikio priemonės turi tokias pačias pasekmes kaip ir akivaizdžiai (pvz., fiziniu smurtu) išreikštas poveikis.

Tyrimas atskleidė patiriamų poveikio formų nukentėjusiems nuo prekybos žmonėmis įvairovę. Tyrimo dalyviai įvardijo tris pagrindines poveikio formas: psichologinį, fizinį ir ekonominį poveikį. Psichologinis poveikis apima pasikartojančius skambučius, SMS ar Facebook žinutes, gąsdinimus, bauginimus, grasinimus ir persekiojimą. Esama ir fizinio smurto bei prievartos apraiškų. Ekonominis poveikis pasireiškia per piniginių išmokų siūlymą, taip pat – per pažadus padengti nukentėjusiesiems skirtas baudas už melagingus parodymus. Tyrimas leidžia teigti, kad egzistuoja poveikio dinamika: pradžioje nusikaltėliai su nukentėjusiaja puse bando susitarti „gražiuoju“, o vėliau pereina prie bauginimo, grasinimų ir/ar fizinio smurto.

Nors dalis asmenų, kurie patyrė poveikį, teigė neįtę išgąščio dėl savo saugumo, kiti kalbinti nukentėjusieji poveikio pasekmes siejo su ypač padidėjusiu baimės lygiu ir prarastu pamatinio saugumo jausmu, atsiradusiomis (atsinaujinusiomis) priklausomybėmis, bendrai pablogėjusia fizine ir psichikos sveikata. Pabrėžtina, kad dar viena poveikio pasekmė – nebe toks užtikrintas arba prarastas noras bendradarbiauti su teisėsauga ir/ar pagalbą teikiančiomis organizacijomis.

Tyrimas parodė, kad vadinamoji liudytojų apsaugos programa nėra pritaikoma daugumai prekybos žmonėmis aukų apsaugos atvejų. Šią poziciją parėmė tiek teisėsaugos, tiek nevyriausybinų organizacijų atstovai. Pagrindinės to priežastis – dideli finansiniai programos taikymo resursai, aukšti programiniai kriterijai, kurių prekybos žmonėmis aukos dažnai neatitinka ir kt.

Galiausiai tyrimo metu surinkti duomenys leidžia kalbėti apie kokybiškos ir efektyvios aukų nuo poveikio apsaugos Lietuvoje strategijos, kuri būtų įgyvendinama visos valstybės mastu, trūkumą. Aukų apsaugos nuo poveikio strategija turėtų užtikrinti, kad tiek „minkštasis“ (pvz., dviprasmiškas ir aptakias žinutes, įkyrius skambučius ir t. t.), tiek „kietasis“ (pvz., fizinį smurtą, persekiojimą, grasinimus ir t. t.) poveikio priemonės patiriantys nukentėjusieji galėtų pasinaudoti savo teise į apsaugą. Kol kas apsauga nuo poveikio išlieka fragmentiška ir grįsta pavienių teisėsaugos pareigūnų (ir nevyriausybininkų) iniciatyvomis ir motyvacija. Manytina, jog ši kovos su prekyba žmonėmis politikos spraga nebus išspręsta, kol valstybės mastu nebus įtvirtinta principinė nuostata ginti nukentėjusiųjų nuo prekybos žmonėmis asmenų žmogaus teises, ir suvoktas centrinis šių asmenų, kaip padedančių išaiškinti organizuotas nusikaltėlių grupuotes, vaidmuo.

REKOMENDACIJOS

1. Nacionalinis prekybos žmonėmis aukų nukreipimo mechanizmas. Įdiegtas oficialus nukreipimo mechanizmas leistų užtikrinti, kad visos prekybos žmonėmis aukos turės galimybę pasinaudoti pagalbos ir apsaugos sistemomis. Mechanizmas lemtų efektyvesnį žinybų bendradarbiavimą ir keitimąsi informacija apie kiekvieną nukentėjusįjį. Poveikio kontekste, aukų nukreipimo mechanizmas leistų fiksuoti poveikio epizodus ir taip įvertinti jų grėsmę nukentėjusiajam. Poveikio grėsmę kiekvienu individualiu atveju vertinti turėtų tam kompetenciją turintys asmenys;

2. Bendradarbiavimo rekomendacijų formalizavimas. Prekybos žmonėmis aukų nustatymo, ikiteisminio tyrimo ir tarpinstitucinio bendradarbiavimo rekomendacijos⁹⁷ laikytinos progresyviu dokumentu kovoje su prekyba žmonėmis, tačiau siūlytina jas papildyti įtraukiant poveikio nukentėjusiesiems/liudytojams aspektą. Pabrėžtina, kad jose išdėstyti kriterijai ir darbo tvarka išlieka rekomendacinio pobūdžio ir palieka erdvės savo nuožiūra interpretuoti ten išdėstytus teiginius. Todėl kartu su rekomendacijų papildymu, siūlytina įgyvendinti jose išdėstytų darbo principų stebėseną (monitoringą) ir vertinimą;

3. Pakankamas specializuotos saugios pastogės užtikrinimas. Lietuvai skirtose ataskaitose, vertinančiose kovos su prekyba žmonėmis situaciją, prekybos žmonėmis aukų apgyvendinimo trūkumo problema minima dažnai^{98 99}. Rekomenduotina spęsti būsto trūkumo problemą, kuri užtikrintų laikiną aukų apsaugą. Poveikio kontekste, siūlytina įtvirtinti keitimosi duomenimis tvarką tarp teisėsaugos

⁹⁷ Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro, vidaus reikalų ministro ir socialinės apsaugos ir darbo ministro 2015 m. gruodžio 17 d. Įsakymas Nr. I-327/1V-1015/A1-758, *supra note 47*;

⁹⁸ Trafficking in Persons Report, *supra note 82*;

⁹⁹ The Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA), *supra note 50*.

pareigūnų ir pagalbą teikiančių tarnybų apie nukentėjusiuosius, grįžtančius iš spec. saugios pastogės į savo vietos bendruomenę, nes joms išskyla poveikio (bei kito antrinės viktimizacijos) rizika;

4. Apsaugos nuo poveikio sistemos užtikrinimas. Rekomenduotina įtvirtinti nukentėjusiųjų nuo poveikio aukų apsaugos sistemą Lietuvoje. Tyrimas parodė, kad vadinamoji liudytojų apsaugos programa prekybos žmonėmis atvejais nėra efektyvus sprendimas. Siūlytinas variantas:

Papildomo pareigūno vietos komisariate įsteigimas. Pareigūnas turėtų būti susipažinęs su vykdomais ikiteisminiais tyrimais, galimais įtariamaisiais ir nukentėjusiais asmenimis. Pareigūnas turėtų suprasti prekybos žmonėmis nusikaltimo kilmės priežastis ir aukų pažeidžiamumą kaip pagrindinę aukų verbavimo priežastį. Tuo pat metu, asmuo turėtų turėti pakankamai žinių apie poveikio formas, jo pasekmes ir aukų į jį reakcijas. Pagrindinė tokio pareigūno funkcija: būti tarpininku tarp pagalbą teikiančių NVO, ikiteisminio tyrimo tyrėjų, prokurorų ir nukentėjusiųjų.

5. Specializuoti mokymai apie prekybą žmonėmis ir aukų pažeidžiamumą. Mokymai turėtų apimti esmines prekybos žmonėmis nusikaltimo ypatybes, tačiau kartu turėtų būti aptariamose poveikio raiškos formos, kurios veda į antrinę bei pakartotinę viktimizaciją ir mažina nukentėjusiųjų norą bendradarbiauti su teisėsaugos pareigūnais ir nevyriausybininkais. Mokymai turėtų būti skiriami įvairioms teisėsaugos institucijų grandims, savo darbe susiduriančioms su nukentėjusiais nuo prekybos žmonėmis.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

Lietuvos respublikos dokumentai ir ataskaitos

1. Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 147 ir 157 straipsnių pakeitimo įstatymas. Valstybės žinios. 2016, Projektas Nr. XIIP-1812(3);
2. Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso bei operatyvinės veiklos dalyvių, teisingumo ir teisėsaugos institucijų pareigūnų apsaugos nuo nusikalstamo poveikio įstatymas. Valstybės žinios, 1996-03-06, Nr. 20-520;
3. Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro, vidaus reikalų ministro ir socialinės apsaugos ir darbo ministro 2015 m. gruodžio 17 d. Įsakymas Nr. I-327/1V-1015/A1-758 Dėl prekybos žmonėmis aukų nustatymo, ikiteisminio tyrimo ir tarpinstitucinio bendradarbiavimo rekomendacijų patvirtinimo. Valstybės žinios. 2015, Nr. Nr. I-327/1V-1015/A1-758;
4. Lietuvos Respublikos Seimo 1994 m. birželio 23 d. nutarimas Nr. I-507 „Dėl Tarptautinės darbo organizacijos konvencijų ratifikavimo“. Valstybės žinios. 1994, Nr. 49-913.
5. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2002 m. sausio 17 d. nutarimas Nr. 62 „Dėl Prekybos žmonėmis ir prostitucijos kontrolės bei prevencijos 2002–2004 metų programos“. Valstybės žinios. 2002, Nr. 6-231.
6. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2005 m. gegužės 19 d. nutarimas Nr. 558 „Dėl Prekybos žmonėmis prevencijos bei kontrolės 2005–2008 metų programos patvirtinimo“. Valstybės žinios. 2005, Nr. 65-2333.
7. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. rugsėjo 9 d. nutarimas Nr. 1104 „Dėl Prekybos žmonėmis prevencijos kontrolės 2009–2012 metų programos patvirtinimo“. Valstybės žinios. 2009, Nr. 112-4761.

8. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2012 m. lapkričio 14 d. nutarimas Nr. 1381 „Dėl Nacionalinės nusikaltimų prevencijos ir kontrolės programos įgyvendinimo tarpinstitucinio veiklos plano patvirtinimo“. Valstybės žinios. 2012, Nr. 135-6897.
9. Lietuvos Respublikos Seimo 2015 m. gegužės 7 d. Nutarimas Nr. XII-1682 Dėl viešojo saugumo plėtros 2015–2025 metų programos patvirtinimo. Valstybės žinios. 2015, Nr. XII-1682.
10. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministro įsakymas dėl Kovos su prekyba žmonėmis 2017–2019 metų veiksmų plano patvirtinimo
11. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2016 m. lapkričio 23 d. Nutarimas Nr. 1161 Dėl Lietuvos Respublikos nacionalinio pranešėjo kovos su prekyba žmonėmis klausimais. Valstybės žinios. 2016, Nr. 1161
12. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2016 m. rugpjūčio 11 d. Nutarimas Nr. 785 Dėl kovos su prekyba žmonėmis koordinavimo. Valstybės žinios. 2016, Nr. 785;
13. Duomenys paskelbti Kovos su prekyba žmonėmis ir išnaudojimu Facebook paskyroje 2019 m. gegužės 28 d. <[https://www.facebook.com/121723955215584/photos/a.121942641860382/361607927893851/?type=3&theater](https://www.facebook.com/121723955215584/photos/a.121942641860382/361607927893851/?type=3&theater;)>;
14. Kovos su prekyba žmonėmis koordinavimo komisijos 2018 m. veiklos ataskaita [interaktyvus]. Vidaus reikalų ministerija, 2019 [žiūrėta 2019–10–15]. <https://vrm.lrv.lt/uploads/vrm/documents/files/LT_versija/Viesasis_saugumas/Prekyba_zmonemis/PZ_%20komisijos%20ataskaita_2018%20m%2B.pdf>;
15. Lietuvos gyventojų pajamos ir gyvenimo sąlygos (2019 m. leidimas). Skurdo rizikos lygis [interaktyvus]. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas, 2019 [žiūrėta 2020–01–02]. <https://osp.stat.gov.lt/lietuvos-gyventoju-pajamos-ir-gyvenimo-salygos/lietuvos-gyventoju-pajamos-ir-gyvenimo-salygos-2019/lietuvos-gyventoju-pajamos-ir-gyvenimo-salygos/lietuvos-gyventoju-pajamos-ir-gyvenimo-salygos-2019/skurdo-rizika/skurdo-rizikos-lygis-po-socialiniu-ismoku>>;

16. NVO prekybos žmonėmis aukos identifikavimo kriterijai [interaktyvus]. Klaipėdos socialinės ir psichologinės pagalbos centras, Dingusių žmonių šeimų paramos centras, Lietuvos Caritas, Asociacija Vyrų krizių centras, Kauno moterų draugija, 2012 rugsėjo 11 d. [žiūrėta 2019–09–19]. Prieiga per internetą: <[http://www.vaikoteises.lt/media/file/ataskaitos/Priedas %20Nr_ %204 %20 NVO %20kriterijai.pdf](http://www.vaikoteises.lt/media/file/ataskaitos/Priedas_%20Nr_%204_%20NVO%20kriterijai.pdf)>;
17. Situacija kovos su prekyba žmonėmis srityje Lietuvoje. 2018 metai [interaktyvus]. Vidaus reikalų ministerija, 2019 [žiūrėta 2019–10–04]. <[https://vrm.lrv.lt/uploads/vrm/documents/files/LT_versija/Viesasis_saugumas/Prekyba_zmonemis/nacionalinio %20pranesejo %20ataskaita_2019 %2B %2B.pdf](https://vrm.lrv.lt/uploads/vrm/documents/files/LT_versija/Viesasis_saugumas/Prekyba_zmonemis/nacionalinio_%20pranesejo_%20ataskaita_2019%2B%2B.pdf)>;
18. Situacija kovos su prekyba žmonėmis srityje Lietuvoje. 2017 metai [interaktyvus]. Vidaus reikalų ministerija, 2018 [žiūrėta 2019–10–04]. < [https://vrm.lrv.lt/uploads/vrm/documents/files/LT_versija/Viesasis_saugumas/Prekyba_zmonemis/Apzvalga %20uz %20 2017 %20metus.pdf](https://vrm.lrv.lt/uploads/vrm/documents/files/LT_versija/Viesasis_saugumas/Prekyba_zmonemis/Apzvalga_%20uz_%202017%20metus.pdf)>;
19. Vilniaus arkivyskupijos Caritas. 2018 metų ataskaita [interaktyvus]. Vilniaus arkivyskupijos Caritas, 2019 [žiūrėta 2019–11–05] <<https://vilnius.caritas.lt/wp-content/uploads/2019/06/VA-Caritas-ataskaita-2018.pdf>>;
20. VšĮ Klaipėdos socialinės ir psichologinės pagalbos centro metinė veiklos ataskaita 2018 [interaktyvus]. Klaipėdos socialinės ir psichologinės pagalbos centras, 2019 [žiūrėta 2019–11–06] <[https://www.moteriai.lt/wp-content/uploads/2019/06/METIN %C4 %96-ATASKAITA.pdf](https://www.moteriai.lt/wp-content/uploads/2019/06/METIN%C4%96-ATASKAITA.pdf)>.

Tarptautiniai dokumentai ir ataskaitos

1. Europos Tarybos konvencija dėl vaikų apsaugos nuo seksualinio išnaudojimo ir seksualinės prievartos prieš juos.
2. Europos Tarybos konvencija dėl veiksmų prieš prekybą žmonėmis. Valstybės žinios. 2012, Nr. 96-4916.

3. Europos Parlamento ir Tarybos 2011 m. balandžio 5 d. Direktyva 2011/36/ES dėl prekybos žmonėmis prevencijos, kovos su ja ir aukų apsaugos, pakeičianti Tarybos pamatinį sprendimą 2002/629/TVR.
4. Europos Parlamento ir Tarybos 2012 m. spalio 25 d. Direktyva 2012/29/ES kuria nustatomi būtiniausi nusikaltimų aukų teisių, paramos joms ir jų apsaugos standartai ir kuria pakeičiamas Tarybos pamatinis sprendimas 2001/220/TV;
5. Europos Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. Valstybės žinios. 1995, Nr. 40-987.
6. Global Report on Trafficking in Persons 2018. 2018. Vienna: United Nations Office on Drugs and Crime;
7. Jungtinių Tautų Konvencija dėl kovos su žmonių prekyba ir trečiųjų asmenų išnaudojimu prostitucijos tikslams;
8. Jungtinių Tautų konvencija dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims. Valstybės žinios, 1996-03-08, Nr. 21-549.
9. Jungtinių Tautų Vaiko teisių konvencijos fakultatyvinis protokolas dėl vaikų pardavimo, vaikų prostitucijos ir vaikų pornografijos. Valstybės žinios, 2004, Nr. 108-4037.
10. Jungtinių Tautų Vaiko teisių konvencija. Valstybės žinios, 1995-07-21, Nr. 60-1501.
11. Protokolas dėl prekybos žmonėmis, ypač moterimis ir vaikais, prevencijos, sustabdymo bei baudimo už vertimąsi ja, papildantis Jungtinių Tautų Konvenciją prieš tarptautinę organizuotą nusikalstamumą. Valstybės žinios. 2003-05-21, Nr. 49-2166;
12. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas. Valstybės žinios. 2002, Nr. 77-3288.
13. Tarptautinės darbo organizacijos Konvencija dėl nepriimtino vaikų darbo uždraudimo ir neatidėliotinių veiksmų tokiam darbui panaikinti. Valstybės žinios, 2003-05-21, Nr. 49-2161;

14. The Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). 2019. Report concerning the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by Lithuania [interaktyvus] Strasbourg. [žiūrėta 2019–10–18]. <<https://rm.coe.int/greta-2019-08-fgr-lithuania-en/1680950076>>;
15. Trafficking in Persons Report. 2019. United States of America: Department of State;
16. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. Valstybės žinios. 2006, Nr. 68-2497;
17. Walk Free Foundation. The Global Slavery Index 2014 [interaktyvus]. Walk Free Foundation, 2014 [žiūrėta 2020–02–02] <https://reporterbrasil.org.br/wp-content/uploads/2014/11/GlobalSlavery_2014_LR-FINAL.pdf>;
18. Walk Free Foundation. The Global Slavery Index 2018 [interaktyvus]. Walk Free Foundation, 2018 [žiūrėta 2020–02–10] <<https://www.globalslaveryindex.org/2018/data/maps/#prevalence>>.

Dalykinė literatūra

1. Adutavičiūtė, Mėta. 2014. Nusikaltimų aukų teisių direktyva: naujas požiūris į artimųjų smurto aukas. Vilnius: Žmogaus teisių stebėjimo institutas;
2. Bazylevas, Igoris; Pajaujis, Virgilijus. 2015. Prekyba žmonėmis ir sisteminis požiūris kaip problemos sprendimas: mokslo studija. Vilnius: Lietuvos teisės institutas;
3. British Society of Criminology Statement of Ethics [interaktyvus]. British Society of Criminology, 2015 [žiūrėta 2019–09–20]. <<http://www.britisoccrim.org/documents/BSCEthics2015.pdf>>;
4. Chomentauskas, Gintaras; Dereškevičiūtė, Edita; Murauskienė, Dovilė. 2015. Psichologinė parama aukoms ir liudytojams bei jų apsauga teismo procese. Vilnius: Žmogaus studijų centras;
5. Fedosiuk, Oleg. 2001. Psichinės prievartos samprata baudžiamojoje teisėje. Jurisprudencija 21(13): 101–115;

6. Gutauskas, Aurelijus. 2016. Diagnozė – šiuolaikinė vergovė: ar įmanoma ją sustabdyti? Vyraujančios teismų praktikos tendencijos. *Jurisprudencija* 23(2): 193–209;
7. Janušauskienė, Diana. 2014. Prekyba žmonėmis priverstiniam darbui ir darbuotojų išnaudojimas užsienyje: lietuvių migrantų patirtis. Vilnius: Justitia;
8. Kojouharov, Anton; Atanas, Rusev; Eelmaa, Simone et al. 2019. Shady Business. Uncovering the business model of labour exploitation. Helsinki: HEUNI;
9. McQuade, Aidan. 2019. Labour Trafficking. *The SAGE Handbook of Human Trafficking and Modern Day Slavery*. Bryson Clark, Jennifer; Poucki, Sasha (sud.). London: SAGE Publications;
10. Mišinienė, Kristina. 2018. Bendravimas su nukentėjusiais nuo prekybos žmonėmis. Pareigūno bendravimas su nukentėjusiais. Praktinis vadovas. Leonaitė, Erika (sud.). Vilnius: Žmogaus teisių stebėjimo institutas;
11. Park, Ausra. 2019. The politics of Human Trafficking. Conducting In-Person Interviews During Fieldwork in Eastern Europe. *SAGE Research Methods Cases in Politics and International Relations* 2019: 1–11;
12. Petrunov, Georgi. 2014. Human Trafficking in Eastern Europe: the Case of Bulgaria. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 653: 162–182;
13. Pruskus, Valdas. 2010. Prostitucijos fenomenas. Gatvės prostitucija Lietuvoje: raiška, sklaida ir kontrolė. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla;
14. Puidokienė, Dalia; Arūnas, Acus. 2013. Pagalbos moterims, užsiimančioms prostitucija, sistemos kūrimo problemos Klaipėdos mieste. *Tiltai* 2: 115–129.
15. Sipavičienė, Audra; Erentaitė, Rasa; Tureikytė, Danutė et al. 2004. Prekyba moterimis Lietuvoje: problemos, sprendimai, žvilgsnis iš vidaus. Vilnius: Tarptautinė migracijos organizacija, Socialinių tyrimų institutas;

16. Sirgedienė, Reda. 2014. Kovos su prekyba žmonėmis koordinavimo problemos Lietuvos administracinėje teisėje. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas;
17. Yonkova, Nusha; Gillan, Shauna; Keegan, Edward; Charlton, Denise; O'Connor, Monica; Zobnina, Anna. 2017. Protecting Victims: An Analysis of the Anti-Trafficking Directive from the Perspective of A Victim of Gender-Based Violence. Vilnius: European Institute for Gender Equality (EIGE);
18. Žibas, Karolis. 2016. Fiktyvios išnaudojančios santuokos ir prekybos žmonėmis situacija Lietuvoje. Kaunas: Lietuvos Caritas;
19. Žičkutė, Milita; Malinauskas, Gedas. 2013. Moterų, nukentėjusių nuo prostitucijos, rekonstruoti gyvenimo ir pagalbos naratyvai. Socialinis darbas: patirtis ir metodai 11 (1): 129–156;
20. Žukauskaitė, Aušra; Luobikienė, Irena. 2015. Prekybos žmonėmis aukų reintegracijos į visuomenę problemiškas: nevyriausybinių organizacijų darbuotojų požiūris. Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos 2 (37): 122–130.

Kiti šaltiniai

1. Grižibauskienė, Eugenija. Lietuvoje dirbantys ukrainiečiai prabilo apie vergovę. Lrytas.lt [interaktyvus], 2018 m. sausio 30 d. [žiūrėta 2019–09–30] <<https://www.lrytas.lt/verslas/rinkos-pulsas/2018/01/30/news/lietuvoje-dirbantys-ukrainieciai-prabilo-apie-vergove-4453029/>>;
2. Jokūbaitis, Marius. Darbininkai iš Nepalo tik Lietuvoje sužinojo, kas yra vergovė. 15min.lt [interaktyvus], 2017 rugpjūčio 30 d. [žiūrėta 2019–09–30] <<https://www.15min.lt/verslas/naujiena/finansai/darbininkai-is-nepalo-tik-lietuvoje-suzinojo-kas-yra-vergove-662-846260>>;
3. Šantaraitė, Eglė. Naujos detalės Šventosios atrakcionų istorijoje: įtariamasis pateikė savo versiją. TV3.lt [interaktyvus], 2019 rugpjūčio 26 d. [žiūrėta 2019–09–30] <<https://www.tv3.lt/naujiena/lietuva/1010589/naujos-detales-sventosios-atrakcionu-istorijoje-itariamasis-pateike-savo-versija>>;

4. Šileikė, Edita. Kauno stadioną statantys turkai toliau protestuoja: paskelbė bado akciją. Kauno.diena.lt [interaktyvus], 2019 gruodžio 31 d. [žiūrėta 2019–12–31] <<https://kauno.diena.lt/naujienos/kaunas/miesto-pulsas/kauno-stadiona-statantys-turkai-toliau-protestuoja-paskelbe-bado-akcija-946204>>.

MAŽVYDAS KARALIUS

Ar
saugu siekti
teisingumo?

Poveikis nukentėjusiems nuo prekybos žmonėmis

Maketuotoja Laura Inė

Leidykla „Naujasis lankas“, Draugystės g. 17, 51229 Kaunas.
Spaustuvė „Morkūnas ir Ko“, Draugystės g. 17, 51229 Kaunas.

MAŽVYDAS KARALIUS

yra įgijęs sociologijos bakalau-
ro laipsnį Vilniaus universitete.
Mokslinių interesų ir domėjimo-
si sritys apima kultūros, lyčių,
miesto sociologijos ir antropo-
logijos studijas, žmogaus teises.

